DAMAGE BOOK

THE BOOK WAS DRENCHED

निबंधमालेंतील दोन निबंध

विद्वत्त्व आणि कवित्व

व

वक्तृत्व

लेखक

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

रा. रा. शंकर नरहर जोशी, यांनी १०२६ सदाशिव पेठ,
शहर पुणें येथें आपल्या " चित्रशाळा " छापखान्यांत
छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १९२२

किंमत १० आणे.

प्रस्तावना.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं जी मराठी भाषेची उत्कृष्ट सेवा केली, तिजबद्दल प्रत्येक कृतज्ञ मनुष्य त्यांचा सदैव ऋणी राहील. शास्त्रीबोवांनीं ज्या काळीं निबंध-मालेचें काम हातीं घेतलें तो काळ विशेष घडामोडीचा होता. कंपनी सरकारच्या हातून राणी सरकारनें राज्य काढून घेतलें होतें व इंग्रज लोक आपल्या सौज-न्याची व श्रेष्ठत्वाची छाप लोकांच्या मनावर बसविण्याचा प्रयत्न करीत होते. आमच्याकडील ज्या ज्या आंग्लभाषापरिचिताचा संबंध त्यांच्याशीं येई, त्या त्या गृहस्थास इंग्लिशांविषयीं आदर व प्रेमभाव वाटत असे. त्यांचें बोलणें, वागणें, राहणें वगैरे सर्वच कांहीं अनुकरणीय आहे असा कल होऊं लागला. त्याबरोबरच स्वतःचा धर्म, भाषा, समाज व संस्कृति गचाळ आणि कुचकामाची आहे असें त्यांना वाटूं लागलें. इंग्रजी भाषेखेरीज अन्य भाषेंत बोलणें अगर लिहिणें कमी-पणाचें आहे असा ग्रह होत चालला. मराठी भाषेंत शब्दसंग्रह पुरेसा नाहीं, या खोट्या समजुतीनें दूषित होऊन, सभांतून अगर क्लबांतून इंग्रजी भाषणें व ग्रंथ होऊं लागले. मूर्तिपूजा व धार्मिक कृत्यें हे वेडगळ प्रकार आहेत असा त्यांचा समज होत चालला. त्यामुळें आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज अस्तित्वांत येऊं लागले. हिंदुधर्मापासून लोकांचीं मनें वळविण्यास मिशनऱ्यांचे प्रयत्नहि कमी होते असें नाहीं. सामाजिक बाबतींत खाद्यपेयाविषयीं निर्बंध नसावेत, पुनर्विवाह, प्रौढ-विवाहादि समाजानें मान्य करावेत, अशाबद्दल सुधारकांची खटपट चालू होतीच. राजकिय बाबतींत स्वतःचा इतिहास विसरून जाऊन पाश्चात्यांच्या उदाहरणाने दिपून जाण्याची प्रवृत्ति दिसूं लागली. आपल्या इतिहासांत शूर, धाडसी पुरुषांची चरित्रें आहेत त्याचें विस्मरण होऊन इंग्लंडांत क्लाईव्ह, वेलिंग्टन, वुल्फ वगैरे वरून त्यांच्या देशप्रीतीचे गोडवे गाण्यास सुरुवात झाली. तसेंच पाश्चात्य राज्यपद्धति निर्दोष आहे व "यावच्चंद्रदिवाकरौ" ती तशीच रहावी असें म्हणणा-ऱ्यांचा पक्ष बळाऊ लागला. यामुळे आमच्यांत कर्तृत्व नाहीं, धाडस नाहीं, आम्ही दुसऱ्याच्या गुलामगिरींत राहण्यास योग्य आहोंत अशी स्वाभिमानशून्यता उत्पन्न झाली

हा जो अनिष्ट कल्पनांचा ओघ लोकांमध्यें मोठ्या वेगानें वाहूं लागला होता, त्याला थोपवून धरून लोकांची दृष्टि अन्तर्मुख करण्याचें अचाट कृत्य शास्त्रीबोवांनीं केलें. त्यांच्या निबंधमालेच्या गर्जनेनें सर्व महाराष्ट्र खडबडून जागा झाला. पाश्चात्त्य राज्यकर्त्यांनीं व पंडितांनीं आपल्या नटवेगिरीनें जी एक प्रकारची झापड आमच्या डोळ्यास बांधली होती ती आमच्या डोळ्यांत क्षण-क्षणीत अंजन घालून शास्त्रीबोवांनीं झुगारून दिली. त्यांना सर्व जनसमुदाय कसा आडरानांत चालला आहे हें कुशल कर्णधाराप्रमाणें स्पष्ट दिसत होतें. ह्या मार्गापासून लोकांना परतवून सरळ मार्गास कसें लावावें हें त्यांना पुरतेपणीं माहीत होतें. ह्या ध्येयास अनुसरून त्यांची लेखणी चालू असे. कित्येकांना त्यांनीं लिहिलेले निबंध क्वचित् प्रसंगीं रुक्ष वाटतात; परंतु त्या लिहिण्यामध्यें हें ध्येय सतत पुढें असे.

मोरोपंताच्या कवितेंत, इतिहासावरील निबंधांत अगर जेथें त्यांना सवड सांपडे तेथें स्वकीयांचे जितके म्हणून गुण असतील तितके लोकांच्या समोर मांडून आम्ही कांहीं बाबतींत इंग्रजांच्यापेक्षां कसे श्रेष्ठ आहोंत, हे दाखविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. ह्या प्रयत्नामध्यें त्यांना कित्येक प्रसंगीं पढतमूर्ख व स्वाभिमानशून्य लोकांवर कोरडे उडवावे लागत ह्यास त्यांचा नाइलाज असे.

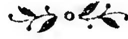
अशा परिस्थितींत शास्त्रीबोवांनीं निबंधमाला लिहून आमच्यांत स्वदेश, स्वधर्म व स्वभाषा याविषयीं प्रीति जागृत केली, व भावी स्वराज्याचा पाया घातला.

वरील परिस्थिति लक्षांत आणल्यावर निबंधमाला बाल्यावस्थेंतच इतकी लोकप्रिय कां झाली हें कळून येईल. ह्याखेरीज त्यांच्या वडिलांची कीर्ति, भाषेचा प्रौढपणा, शुद्धपणा, त्यांची स्वतःची विद्वत्ता वगैरे गुण कारणीभूत झाले होतेच. एकंदर निबंधमालेचे ८४ अंक प्रसिद्ध झाले. निबंधमालेंत निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा केलेली आढळून येते. प्रत्येक अंकाच्या शिरोभागीं विषयप्रतिपादनाचे मुद्दे मांडून नंतर ते लिहिण्यास सुरवात करीत. कोणताही निबंध त्यांनीं कांहीं तरी भरकटावें म्हणुन हातावेगळा केलेला दिसून येत नाहीं. प्रत्येक विषयांवर पाश्चात्त्य देशांत व आपल्याकडे जेवढी म्हणून माहिती उपलब्ध होणें शक्य असेल तेवढी जमविल्यानंतर लेखनास सुरवात होई. अर्धवटपणा अगर अपूर्णता हा दोष त्यांच्या लेखांत केव्हांही आढळून येत नाहीं. नवमूल्यावरील निबंधांस

अगदी ग्रीस, रोममधील वक्त्यापासून तों आपल्याकडील हरदास-नकल्यापर्यंत त्यांनीं सर्व माहिती एकत्रित केली आहे. वाङ्मयलेखनाचे जे प्रकार पाश्चात्य देशांत अस्तित्वांत आहेत त्यांपैकीं, त्यांनीं निबंधलेखनच पसंत केलें. त्याच धर्तीवर बेकन, जॉनसन, ॲडिसन, मेकॉले वगैरेंनीं निबंध लिहिले आहेत. निबंधाची पद्धत सोयीची असते. पुस्तकाप्रमाणे एकच विषय त्यांत नसतो, अगर वर्तमानपत्राप्रमाणें बातमीवजा केवळ माहितीही नसते. निबंधांत निबंधकाराचे विचार व ज्ञान प्रकट होतें. त्यांत त्याचे मुद्दे, टीका, वगैरे प्रामुख्यानें येऊं शकतात. तेव्हां नाटक, कादंबरी, कविता, गोष्टी वगैरे जे वाङ्मयाचे प्रकार आहेत त्यांत विष्णुशास्त्र्यांना लिहिण्यासारखा म्हणजे एक निबंधाचाच प्रकार सोयीचा होता. त्यांच्या पूर्वी मराठी भाषा शुद्ध स्वरूपामध्ये प्रचारांत नव्हती. कांहींच्या लेखांत संस्कृत शब्दांचा भरणा अतिशय असावयाचा व कांहींनीं इंग्रजीपद्धतीवर वाक्यरचना करावयाची. विष्णुशास्त्र्यांच्या वडिलांनीं ग्रंथलेखनांत शुद्ध मराठीचा उपक्रम केला होता. विष्णुशास्त्र्यांनीं भाषा कशी असावी याविषयीं पूर्ण विचार करून त्याला योग्य वळण दिलें होतें. त्यांनीं मराठी भाषा सुबोध, शुद्ध, चटकदार, प्रौढ, गंभीर, ओजयुक्त व निरनिराळ्या मनोवृत्ति उल्लसित करणारी अशी रसभरीत बनविली आहे. वाचकांना कंटाळा येऊ नये म्हणून विनोदात्मक गोष्टी अगर कोटिक्रमही प्रसंगोपात्त येत. त्यांची टीका करण्याची पद्धत मुद्देसूद, बिनतोड व तीव्र असे. अशी भाषेविषयीं दक्षता त्यांनीं बाळगली होती, तशीच विषय निवडण्यामध्यें काळजी घेतली होती. इतिहास, इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, रसायनशास्त्र, कविता, वक्तृत्व, नाटक वगैरे वाङ्मयात्मक विषयांवर आणि लोकभ्रम, आमच्या देशाची स्थिति वगैरे सामाजिक व राजकीय विषयांवरही त्यांनीं निबंध लिहिले आहेत. निबंधमालेतील प्रत्येक शब्द, वाक्य, टीप वगैरे सर्व अत्यंत काळजीपूर्वक व कुशलतेनें लिहिलेलें आहे.

शास्त्रीबोवांना आपल्या कृतीची पूर्ण खात्री असे. ग्रंथलेखनाचें हें मोठें कृत्य ३४ वर्षांच्या आंत फक्त ८ वर्षांच्या परिश्रमानें पार पाडलें हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. गेल्या ५० अगर १०० वर्षांत जे दोन अमोलिक ग्रंथ मराठींत झाले त्यांत निबंधमाला ही एक आहे. जोंपर्यंत मराठी भाषा शिल्लक राहील तोंपर्यंत शास्त्रीबोवांची निबंधमालाही राहील यांत संशय नाहीं.

चरित्र.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा जन्म पुणे येथें ता. २० मे १८५० रोजीं झाला. यांचे वडील कृष्णशास्त्री हे बरेच विद्वान् असून सरकारी नोकरींत होते. विष्णुशास्त्र्यांचें शिक्षण पुण्यासच झालें. कांहीं दिवस खाजगी शाळांतून त्यांना शिक्षण देण्यांत आल्यावर १८६१ मध्यें येथील हायस्कूलमध्यें त्यांस घातलें. विष्णुशास्त्री अत्यंत हुषार विद्यार्थी असत. शाळेंत असतांना Deserted Village पाठ ह्मणून दाखविण्याबद्दल त्यांना बक्षीस मिळालें होतें. १८६५ सालीं त्यांची मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाली. हायस्कुलांत असतांना यांची वागणूक नियमित, अभ्यासी व मितभाषणी असे. यांची खाण्यापिण्याची अगर पोषाखाची तक्रार नसायची. पूर्वींचा अभ्यासक्रम सध्याप्रमाणें आखीव नसल्यामुळें मुलांना मॅट्रिकच्या परीक्षेस लवकर बसतां येई. १८६६ सालीं विष्णुशास्त्री पूना कॉलेजांत जाऊन शिकूं लागले हें कॉलेज प्रथम विश्रामबागेंत होतें. नंतर वानवडीस व पुढें सध्याच्या डेक्कन कॉलेजच्या इमारतींत गेलें. त्या वेळीं वर्ड्सवर्थसाहेब प्रिन्सिपाल होते व केरोपंत छत्रे प्रोफेसर होते. विष्णुशास्त्र्यांची वृत्ति अगदीं संकोचित असे. एकदां सितारामपंत (हे त्यांचे चुलते होत) विष्णुशास्त्री व केरोपंत छत्रे हे सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा प्रयोग पाहण्यास गेले, तेव्हां त्यांच्या संकोचित वृत्तीस अनुसरून केरोपंत म्हणाले, " विष्णु हा दिसण्यांत चंचल नाहीं खरा, परंतु त्यानें एके जागेवरच उभें राहून या प्रयोगांतील जितक्या खुब्या लक्षांत आणल्या असतील तितक्या चोहोंकडून फिरून पाहूनही सितारामाच्या लक्षांत आल्या नसतील, अशी माझी खात्री आहे ! " कॉलेजमध्यें असतांना त्यांना वाचण्याचा फार नाद होता. त्यांनीं वडिलांच्या नकळत ट्रेनिंग कॉलेजांतून कारकुनाकडून पुस्तकें आणावींत व वाचावींत. त्यांना एक ज्युनिअर स्कॉलरशिप व क्यांडीची मराठी स्कॉलरशिप अशा दोन स्कॉलरशिपा होत्या. त्यांचें गणिताकडे दुर्लक्ष असे. त्यामुळें ते १८६७ मध्यें लिट्लगोचे परीक्षेंत नापास झाले. पुढील साल त्यांनीं इतर वाचन करण्यांत घालविलें. त्यांनीं इंग्रजी, संस्कृत व मराठी पुस्तकें फार वांचलीं. त्यांचें वाचन डॉ. जानसनप्रमाणें असे. त्यांनीं

कोणतेंहि पुस्तक समग्र वाचलें नाहीं. एकंदर कॉलेजचा अभ्यास संपविण्यास त्यांना इतरांपेक्षां जास्त वेळ लागला हें खरें, परंतु इतरांपेक्षां किती तरी पटीनें जास्त भर त्यांनीं आपल्या ज्ञानांत टाकली! कॉलेजांत असतांना त्यांनीं डिबेटिंग सोसायटींत कधीं भाषण केलें नाहीं. त्यांच्या भिडस्त स्वभावाचा हा परिणाम असावा. तथापि दोन तीन निबंध मात्र त्यांनीं वाचले होते. कॉलेजजवळ नदी असल्यामुळें पोहण्याचा वगैरे त्यांनीं बराच फायदा घेतला.

१८७१ मध्यें ते बाबा गोखल्यांचे शाळेंत शिकविण्यास जात. ही शाळा सकाळीं चार तास भरे. विष्णुशास्त्री ह्याच सालअखेर बी. ए. झाले. डेक्कन कॉलेजांत ह्या वर्षी संस्कृत नाट्यप्रयोगास सुरवात झाली. त्यांत विष्णुशास्त्र्यांनीं वेणीसंहार नाटकांत धर्मराजाची भूमिका घेतली होती. पदवी मिळाल्यावर त्यांनीं वडिलांनीं चालविलेल्या 'शालापत्रकाचें' काम आपणाकडे घेतलें, व त्यांतून संस्कृत कवीवर टीका करण्यास सुरवात केली. १८७२ मध्यें हे येथील हायस्कूलांत शिक्षक नेमले गेले. १८७४ चे सुमारास शास्त्रीबोवांनीं निबंधमाला काढण्याचें ठरविलें. त्यांचा स्वभाव अत्यंत मानी असे. त्यामुळें त्यांनीं कोणाचा सल्ला अगर मदत घेतली नाहीं. निबंधमाला सुरू झाल्यावर कांहीं मंडळी आपण त्यांत लिहूं इच्छितों असें म्हणत. यासंबंधीं शास्त्रीबोवांची फारशी अनुकूलता नसे. निबंधमाला कधीं वेळेवर निघावयाची नाहीं, कारण ठराविक तारखेला कांहीं तरी मजकूर लिहून अंक काढण्यापेक्षां तो उत्कृष्ट झाला ह्मणजेच ते छापण्यास पाठवीत. माला निघताक्षणींच तिचा प्रौढपणा, त्यांतील शुद्ध भाषा वगैरे पाहून तिची कीर्ति सर्वत्र लवकर पसरली, व त्यांना सालीना ५।६ शें रुपयांची प्राप्ती होऊं लागली.

१८७५ मध्यें त्यांनीं वक्तृत्व व लोकभ्रम हे दोन निबंध लिहिले. १८७७ मध्यें शास्त्रीबोवांनीं "काव्येतिहास संग्रहांत" चित्रें घालतां यावींत ह्मणून चित्रशाळेची स्थापना केली. ह्याच सालीं त्यांची बदली रत्नागिरीस झाली. याचें कारण विष्णुशास्त्र्यांनीं मिशनरी, आर्यसमाजी व युरोपियन लोकांवर उडविलेलें ताशेरे हें होय.

१८७८ च्या मे महिन्यांत विष्णुशास्त्री पुण्यास आले असतां, त्यांच्या वडिलांचें प्राणोत्क्रमण झालें. यानंतर त्यांच्यावर बरींच संकटें आलीं. घरगुती बाबतींत बेबनाव सुरू झाला. एक महिनाभर रजा घेऊन ते पुनः कामावर रुजू झाले.

१८७९ चे सुट्टींत इतक्या लांब रहाण्यांत कांहीं फायदा नाहीं, असें वाटून त्यांनीं ६ महिने रजा काढली. मे महिन्यांत पुण्यांतील बुधवारवाडा जळाल्यामुळें सरकारी बुकडेपोहि भस्मसात झाला होता. तेव्हां एखादें पुस्तकविक्रीचें दुकान काढलें तर बराच फायदा होईल; हें पाहून त्यांनीं " किताबखाना " सुरू केला. निबंधमाला, चित्रशाळा व किताबखाना हीं तीन निर्वाहाचीं साधनें तयार झाल्यामुळें त्यांनीं सरकारी नोकरीचा राजीनामा पाठविला.

१८७९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत त्यांचा राजीनामा मंजूर झाल्यावर त्यांनीं पुण्यास "न्यू इंग्लिशस्कूल" काढण्याचें ठरविलें व त्यांस रा. टिळक, आगरकर, भागवत व करंदीकर यांनींहि येऊन मिळण्याचें ठरविलें. पैकीं टिळकच एकटे प्रथम येऊन मिळाले. टिळकांचें म्हणणें शाळा न काढतां कॉलेज काढावें असें होतें. त्या वेळेस भावे स्कूलच सुस्थितींत होतें. शास्त्रीबुवा शाळा काढणार आहेत हें जाहीर होतांच पुण्यास एकच गडबड उडून गेली व विद्यार्थी दोन दोन महिने शाळा सोडून घरीं बसले.

सरकारी शाळांतून ज्ञाना पलीकडे प्राप्ति होत नसे. परंतु नवीन शाळेंत विद्यार्थ्यांच्या मनांत ज्याच्या योगानें स्वदेशप्रीति, स्वाभिमान, स्वार्थत्याग वगैरे उत्कृष्ट गुण उतरतील व ज्ञानवृद्धि होईल असें शिक्षण देण्याचें ठरलें. १ जानेवारी १८८० मध्यें न्यू स्कूल स्थापलें गेलें. प्रथम १५० मुलें व विष्णुशास्त्री, टिळक, आणि नामजोशी असे तिघे शिक्षक होते. मे महिन्यांत ५०० वर संख्या गेली. ही शाळा उघडलेली पाहून येथील हायस्कूलचे हेडमास्तर वामन अबाजी मोडक यांनीं खालील उद्गार काढले " येथें कांहीं उनाड व हुचे तरुण लोकांनीं एक नवीन खाजगीशाळा काढल्यामुळें तूर्त या शाळेंतील संख्या कमी झाली आहे; परंतु अशा शाळांची स्थिति केवळ कुत्र्याचे × × × झाडाप्रमाणें क्षणिक असल्यामुळें आमचे शाळेची संख्या नेहमींची कमी होण्याची फारशी भीति नाहीं. " आगष्टांत वामन शिवराम आपटे हे त्यास येऊन मिळाले. त्या सालीं मॅट्रिकमध्यें १६ पैकीं १२ मुलें पास झालीं, व पहिली संस्कृत स्कॉलरशिपहि मिळाली.

१८८० मध्यें आर्यभूषण छापखान्याची स्थापना होऊन ' केसरी व मराठा ' हीं पत्रें काढण्याबद्दल जाहिरातीं वाटण्यांत आल्या. त्यांत शास्त्रीबोवांची सही पहिली

असून टिळक वगैरेंच्या मागाहून ८।१० होत्या. केसरींतील अग्र लेख शास्त्रीबोवांचे असत. आणि टिळक व आगरकर मराठा चालवीत.

१८८२ मध्यें घरच्या मंडळींचा बेत फोटो काढावा असा झाला, व त्यामुळें ते फोटोग्राफरकडे गेले. तेथें उन्हांत बराच वेळ उभें रहावें लागल्यामुळें त्यांना घेरी आली,त्यांचे दोन दांत पडले;कानांतून रक्त येऊं लागलें.नंतर त्यांना बारीक ताप येऊं लागला. व या सर्व गडबडींत टिळक–आगरकरांवर खटले सुरू झाले. अखेरीस १७ मार्च १८८२ रोजीं त्यांचा अंत झाला. ही बातमी ऐकून सर्वांना आश्चर्य वाटलें. त्यांच्याविषयीं सर्व वर्तमान पत्रांतून बातमी आली व लंडनच्या Graphic मध्यें त्यांचा फोटो व चरित्र आलें होतें.

सूचनाः—मूळ निबंधांतील कांहीं भाग गाळून निवड केलेली आहे, त्यामुळें त्या भागाशीं संबंध असलेला उल्लेख कोठें आला असल्यास तो सोडून निबंध वाचावा.

(निबंधमालेपैकीं)

विद्वत्त्व आणि कवित्व.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातु सन्ति शिल्पिनः ।
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः ॥

(१) काव्यविवेचनशास्त्र; त्याचा आपल्या लोकांत अभाव. (२) प्रकृत निबंधाचा विषय. (३) कवितेच्या स्वरूपाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मतें. (४) काव्याचें लक्षण; उदाहरण. (५) कवित्व ईश्वरी देणें होय; प्रासादिक कवितेचीं उदाहरणें. (६) अशा कवितांतील चमत्कारिक खुबी. (७)—

१. काव्यविवेचनाविषयक ग्रंथ इंग्रेजी भाषेप्रमाणें संस्कृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व ही ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधीन आहे, वगैरे गोष्टींचें निरूपण केलेलें त्या भाषेंत कोठें सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संस्कृतांत कोठें कांहींच लिहिलेलें नाहीं असा ह्मणण्याचा अर्थ नाहीं. साहित्यग्रंथांतून तसेंच कोठें कोठें काव्यांतून, नाटकांतून वगैरे यासंबंधें मोठे मार्मिक विचार प्रकट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचें भाषावैभव मुख्य कविताच होय, व ज्यांत ती इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोंचलेली दृष्टीस पडते त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागीं दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवलहि नाहीं; तसा तो नसता ह्मणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती! असो; तरी या विषयाचें विवेचन अलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत जितपत झालें तितपत या पूर्वी कोठें—ह्मणजे आपल्या देशांत, किंवा ग्रीस, इटाली देशांतहि—

---

१ " सोन्याचीं कमलें कारागिराच्या हातून होतील; पण त्यांत सुगंध निर्माण करणें ही करामत एका ब्रह्मदेवाचीच! "

झालें नसेल असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या लोकांत तर या काव्यविवेचनशास्त्राचा अलीकडे मुळींच लय झाला आहे असें ह्मटल्यास हरकत नाहीं. आपल्या जुन्या पंडितांस काव्याभिरुचि कितपत असते हें त्यांच्या संस्कृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून, व संभाषणप्रसंगीं मोठमोठ्या संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून ज्या प्रकारचीं सुभाषितें ते काढतात, त्यांवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येतें. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे समजतात तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्र्यांसहि अगदींच समजत नाहींत;व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आह्मांस न शिकवते तर तो आह्मांस कधींहि समजताना यांतहि अगदीं संशय नाहीं ! सारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यास करून घेणें असेल त्यानें या विषयावरील इंग्रेजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. तें केलें असतां काव्यांचें मर्म जाणण्याची त्याच्या अंगीं उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचे एक मोठें साधन त्यानें अक्षयीं आपलेंसें करून ठेवल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयीं सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाहीं. यांत एवढ्याच गोष्टीचा विचार करणें आहे कीं, कवित्व आणि विद्वत्त्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं;—ह्मणजे विद्वान् झाला कीं तो कवि झालाच, किंवा कवि असला कीं तो विद्वान् असावयाचाच असा कांहीं नित्य संबंध आहे किंवा काय ! याविषयीं समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरितां अद्याप कोठें कांहींाहे लिहिलेलें आढळत नाहीं; यास्तव हा विषय त्यांस अगदीं नवा व त्यामुळें विशेष मजेचा वाटेल असें जाणून त्याविषयीं या अंकांत लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता ह्मणजे काय याविषयीं विचार करूं. कवितेचें खरें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनहि फारच थोड्यांस समजतें. बाकीच्यांनीं त्याविषयीं कधींहि नीट विचार केला नसल्यामुळें, व हा विचार करण्याची योग्यताहि बहुतेकांस नसल्यामुळें, कवितेविषयीं त्यांच्या निरानिराळ्या समजुती असतात. जे अगदींच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते कीं, छंदोबद्ध पदरचना ह्मणजे पद्य हीच

कविता. मग या पद्यांत कांहीं कां असेना! अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका, वाग्भट्टाचे वैद्यकावरील श्लोक, अलीकडे मुलांकरतां केलेले पद्यरूप लहान इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मतें कवितेखालींच मोडतात. उद्यां बाजारांतील सर्व जिनसांच्या भावांचें कोष्टक जर कोणी कवीनें पद्यरूप केलें, तर त्या कोष्टकासहि रघुवंशाबरोबर व शेक्सपीयर कवीच्या नाटकांबरोबर ते काव्याच्या वर्गांत सामील करतील! सारांश, कवितेचें स्वरूप ते तिच्या नेहमींच्या वेषावरून मात्र जाणतात. जर तिनें गद्याचा वेष घेतला, किंवा गद्यानं तिचा वेष घेतला, तर दोहों ठिकाणीं ते फसून जातात. असो; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी यमक, प्रास इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची. यांच्या मतें ज्या पद्यांत यमकांची, प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा ह्मणजे स्त्रियांचें रूप त्यांच्या अंगावरच्या डागडागिन्यांवर लेखण्यासारखी होय. या लोकांच्या मतें अर्थातच मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत झाला नाहीं व पुढें होणार नाहीं! पण त्यांस एवढें समजत नाहीं कीं, यमकांची, प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक होय, तरी ही बुद्धि व कवित्व हीं एक नव्हेत. अष्टावधानी, अठरा अवधानी असा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिमान् असतोच असा नेम नाहीं; किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला असला कीं, तो मोठा शूर असून सैनाधिपत्यास नेहमीं योग्य असेलच असाहि नेम सांगता येणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच मोठमोठीं यमकें, चमत्कारिक प्रास हीं साधतां येणें हें कवित्वाचें दर्शकच होय असें म्हणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार वाटेल यांत संशय नाहीं; पण तो चमत्कार वरच्या दोघां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच त्यांपासून खरा उपयोग फार थोडा आहे, म्हणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल इतकाच! याहूनहि वरची पायरी श्लेषप्रिय दुर्विदग्ध लोकांची. या तिसऱ्या वर्गांत सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातलें असतां चालेल. यांस खऱ्या कवितेचें रमणीयत्व व तिचे मुग्धविलास अगदींच कळत नाहींत! न्यायमीमांसादि शास्त्रांतील कोट्यांत घट्टून पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची परस्परांत

नेहमीं झटापट करणाऱ्या या प्रचंड मल्लांचें उग्र रूप पहातांच बिचाऱ्या कवितेचा थरकांप होतो ! अशा दांडगाईची तीस कधीं संवय नसल्यामुळें ती त्यांच्या हातीं सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते ! मग पुढची गोष्ट कशाला हवी ? हे तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणें करणार ; म्हणजे कोट्यांवर कोट्या लढवून जसें त्यांचें पीठन्‌पीठ करून सोडायाचें, तशीच कवितेचीहि दशा ! तिची ताणाताण करून तींतील पदांवर नानातऱ्हेचे चित्रविचित्र अर्थ बसवायाचे. शृंगाराचा वैराग्यपर; वैराग्याचा शृंगारपर असा चमत्कारिक अर्थ करून बिचाऱ्या कवीच्या स्वप्नींहि आली नसेल अशी त्याच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडावयाची. शंकराचार्यांच्या नांवावर ' आनंदलहरी ' व ' अमरु-शतक ' म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्यें संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे पण आमच्या पंडितांस शब्दाचें प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कधींहि सहन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकानें आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचें बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यांतील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिलें आहे ! हाच प्रकार एका शहाण्या टीकाकारानें 'शांकुतल' नाटकांतील आरंभीच्या श्लोकाशीं केला आहे असेंहि ऐकण्यांत येतें. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल तर कालिदासाचें मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे ! कां कीं न जाणों, त्याचें तें सगळें नाटकचें नाटक स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थाचेंहि बांधलें गेलें असून दोन हजार वर्षांनीं त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकारानें काढला असता, तर एवढें नाटक रचूनहि त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचें मोठें अज्ञान आपल्या महाकवीच्या पदरीं आलें असतें ! असा बुद्धीचा व काळाचा अपव्यय केल्याचें आणखीहि एक अलीकडचें उदाहरण येथें सांगितल्यावांचून आमच्यानें रहावत नाहीं. तें पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पहातां येईल. आमचे मराठीचे वैय्याकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार

दादोबा पांडुरंग* यांनीं ' केकावलीवर ' सुमारें आठ दहा वर्षांपूर्वी एक भली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वांस माहीत असेलच. त्यांत त्यांनीं बुद्धया आड रानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वी पुष्कळ चर्चा मागेंच झाली; व तींत एवढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची होऊं नये अशी चारगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाहि झाली हेंहि येथें लिहिणें आम्हांस वाजवी वाटतें. असो; त्या टीकेच्या संबंधानें प्रस्तुत प्रसंगीं लिहावयाचें तें हेंच कीं, तींत पहिल्या केकेवर व्याख्या देतांना दादोबांनीं वरील अप्रयोजक टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे. पहिल्या मंगलाचरणरूप केकेचा अर्थ अगदीं उघड असतां तीवर पंचवीस तीस पानें व्याख्या देऊन तिचा अर्थ वेदान्तपर लावला आहे ! असो; तेव्हां श्लेष म्हणजे कवितेचा जीवप्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष म्हणजे चार वर्षांच्या पोराच्या बोलण्यांतहि निरनिराळे अर्थ काढणें, असें मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहूनहि वरचा वर्ग नादलुब्ध लोकांचा. यांच्या मतें कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंतील माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटामाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड लागतीलसे असले कीं झाली उत्कृष्ट कविता, ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळ्यावर म्हणजे मधुर स्वरावर बसविण्यासारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचें एक अंग खरें; पण तिचें सर्वस्व नव्हे, याप्रमाणें निरनिराळे लोकांची कवित्वाविषयींचीं भिन्न भिन्न मतें सांगितलीं. पण एवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाहीं. या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशाविषयींच आग्रह नसतो. त्यांचा अभिप्राय नेहमीं चारचौघां विद्वानांसारखा पडायाचा— म्हणजे ते जें म्हणतील त्यांचा अनुवाद करणें हेंच त्यांचें मत ! ते स्वतः म्हणून कधीं विचार करायाचे नाहींत. ढालीसारखीं पागोटीं जाऊन चंबूचा प्रघात पडला, गजरेदार आंगरखे जाऊन पोकळ आंगरख्यांची भास पडली, हें पाहून विद्वानांच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याच-

* हे शाळाखात्यांत नोकर होते व यांनीं ' यशोदापांडुरंगी ' या नांवाची केकावलीवर टीका केली आहे.

प्रमाणें त्यांचीं सर्व गोष्टींविषयीं मतें वरचेवर फिरत असतात. तीं अशीं बेचूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशीं त्यानें चार घटका प्रसंग केला कीं पुरे, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांची सगळी माहिती तेव्हांच व्हावयाची ! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्यांचें लक्ष नेहमीं विद्वानांच्या तोंडाकडे असेल, व त्यांच्या तोंडावर जसे रुचिभेदेंकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील, तसे हुबेहुब आपल्याहि तोंडावर ते उठवितील,—म्हणजे प्रसंगानुसार साखरेच्याहि पदार्थाला तोंड आंबट करतील, किंवा एखादा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट म्हणून त्याचा स्वाद वाखाणतील ! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत; व यामुळें काव्य म्हणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाहीं.

४. काव्याचें बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणें फार कठिण आहे. तें इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांच पंचवीस प्रकारांनीं दिलें आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील ‘ रसात्मकं काव्यम् ’ ह्मणजे रसयुक्त तें काव्य हें लक्षण सध्यांच्या पक्षीं आपणांस पुरें आहे. हें लक्षण ध्यानांत धरलें असतां वरील सर्व भ्रांति दूर होतील, म्हणजे काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं अवश्य इवींच असा कांहीं नेम नाहीं हें तेव्हांच लक्षांत येईल. अशा प्रकारचीं काव्यें आपल्या मराठींतहि नाहींतशीं नाहींत. हीं उदाहरणें पहा—

“कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशीं रहात होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगातीं घेऊन एके लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडताहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय ! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय ! अशा कल्पना करीत ते सुख घेत बसले असतां,

तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, तें त्या बापलेकांच्या कानी पडून ते तिकडे पाहूं लागले.''

बाळमित्र—कांटेझाड.

ऋतूंचें वर्णन.

''बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आलेला होता, आणि म्हणतो, 'अहाहा! असा सदा हिंवाळाच असता तर बरें होतें! याचें सुख काय सांगूं! ह्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट! लोंकरी वस्त्रें काय सुख देतात! पोटात भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती!' तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास ह्मणाला, 'बरें तर, ह्मणतोस असेंच स्मरणवहींत लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हा संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सुगंध शीतळ वहात आहे; लोक चंदनाच्या उट्या घेऊन गळ्यात पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत, व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत; बागामध्यें कारंजीं उडविताहेत; त्याचे तुषार अंगास लागून अत्यंत सुख करताहेत, तसेंच पिकलेलीं फळें, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें इत्यादि जिव्हेस अमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा ह्मणतो, 'अहाहा! असाच सदा उन्हाळा असता तर बरें होतें.' गोविंदशेट ह्मणाला, 'मुला, ह्मणतोस असेंच स्मरणवहीवर लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्यासमयीं जिकडे तिकडे हिरवीं चार गवतें व नानाप्रकारचीं झाडें उगवलीं आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमलें आहे; त्यांतून कागदांचीं तारवें करून मुलें पोंहाविताहेत; डोईवर छत्र्या, सखलादीच्या टोप्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें शेतें पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत. तें पाहून बाळा म्हणाला, 'बाबा, काय चमत्कार हा! हा पावसाळा सदां असाच असता

तर बरें होतें !' बाप म्हणाला, 'मुला, हें त्या वहींत लिहून ठेव !' बाळानें तसें केलें."

किस्सा—तीन काळ.

अशीं काव्यें या ग्रंथांत पुष्कळच आहेत; फार तर काय, पण हें सगळें पुस्तक काव्यमयच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें मूळचें एका फ्रेंच बाईनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हें भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे कीं, तें परभाषेंतलें असेलशी शंका सुद्धां येत नाहीं. हें पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीस पंचवीस वर्षांत किती झाली हें पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटतें, व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें ! असो; या प्रसंगीं आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस हा ग्रंथ वरचेवर वाचण्याची फार फार शिफारस केल्यावांचून आमच्यानें पुढें लिहवत नाहीं !

असेच उतारे 'इसापनीति,' 'आरबी भाषेंतील गोष्टी,' 'मुक्तमाला,' 'थोरले माधवराव आणि जयपाळ,' अशा ग्रंथांतूनहि आणखी हव तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्यें वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् असमंजसपणानें हंसू येईल; पण त्यांनीं पक्कें समजावें कीं, असें जोंपर्यंत होईल व त्यांत त्यांस अंतःकरणास लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाहीं, तोंपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळला नाहीं ! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील, तर त्यांसहि वरील गोष्टींचा मोठाच चमत्कार वाटेल! आपण कांहीं भलतेंच भ्रांतींत वाचीत आहों, किंवा हें लिहिणारानें तरी कांहीं भलतेंच भ्रांतींत लिहिलें असावें, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील ! पण दोघांपैकीं भ्रांतींत कोणीच नाहीं हें दाखविण्याकरितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा येथें घेतों—

तस्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥
अकर्दममिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नं च सज्जनानां मनो यथा ॥
इदं तीर्थसमं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥

बालकांड—सर्ग २.

हें आद्यकवीचें काव्य कोणास 'रमणीय' वाटत नाहीं ? व कोणाचें चित्त 'प्रसन्न' व 'सौम्य' करीत नाहीं ? वास्तविक पहातां यांत एवढें काय आहे बरें ? गांवढळ कुणब्यांसहि ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथें वर्णिल्या आहेत. पण म्हणूनच हीं पद्यें एवढीं रमणीय झालीं आहेत ! तीं समजण्यास यत्किंचितहि श्रम न पडून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भरतात त्याच येथें कवीनें अगदीं साध्या रीतीनें बोलून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक मात्र अलंकार घातला आहे,—किंवा घातला आहे म्हणण्यापेक्षां आला आहे हेंच म्हणणें बरोबर आहे. कां कीं, तो इतका सहज आला आहे,— व म्हणूनच त्या ठिकाणीं इतका शोभतो कीं, तो आणण्यास कवीस यत्किंचितहि प्रयत्न पडला नसावा. असो; एकंदरींत या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे ! ज्यानें आजपर्यंत कोट्यवधि मनुष्यांचें रंजन करून त्यांच्या प्रशंसेचें मोर्तब जसें काय काळास दाखवीत आहे त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दोन शब्दांनीं किती थोरवी येणार !

याचप्रमाणें पुढें क्रौंच पक्ष्याचा वृत्तान्त लिहिला आहे तोहि किती हृदयंगम आहे ! तो वाचूनहि ज्याची वृत्ति पहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ राहील त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाहीं,—एक त्या निषादाचीच * (कोळ्याची) साजेल !

तेव्हां एकंदर सांगायाचें काय कीं, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्यहि, यांपैकीं कोणाची सुद्धां बिलकूल गरज नाहीं ! जें वाचल्यानें किंवा ऐकिल्यानें मनाच्या वृत्ति प्रसन्न होऊन तो तो

* मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

रस अंतःकरणांत सहज बिंबून जातो त्यास काव्य म्हणावें. पण हें जर होत नाहीं, तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींची सर्व खटपट व्यर्थ !

५. वरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां लक्षांत येईल कीं, कवित्व हें अंगीं आणूं जातां येणारें नव्हे; तें ईश्वराचेंच देणें होय. यास्तव सौंदर्य, सुस्वर, इत्यादि मनुष्याच्या अस्वाधीन असणारे गुण बळेंच आपले ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नांस जितपत यश येतें, तितपतच अशा दांडगाईनें कवि होऊं पहाणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; म्हणजे नुसत्या छानछुकींत व सुरेखपणांत जितकें अंतर, तितकेंच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेंत व खऱ्या कवित्वांत ! आणि ज्याप्रमाणें छानछूक ही बहुधा हवी त्यास प्रयत्नांतीं साधण्यासारखी असते, त्याचप्रमाणें कवितेचा बाह्य वेष म्हणजे छंद, मृदुरचना इत्यादिहि सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधतां येईल. आतां हें सर्व कोणास अधिक, कोणास कमी, असें साधेल खरें; पण तें फार फार उत्कृष्ट साधलें तरी खऱ्या रसिकास त्यापासून तशी बहार वाटणार नाहीं; कीं जशी अगदीं साध्या पण अस्सल अशा कवितेच्या चुटक्यानें वाटेल ! उदाहरण—

वर्षावार्वाण सागर । जैसा जळें निर्भर ।
तैसाचि निरुपचार । संतोषी जो ॥
व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश ।
तैसें जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥
संसारव्यथे फिटला । जो नैराश्यें निवटला ।
व्याधाहातोनि सुटला । विहंग जैसा ॥
घरींचियां उजेड करावा । पराकियां अंधार पाडावा ।
हें नेणोंचि गा पांडवा । दीप जैसा ॥
जो खांडावया घाव घाली । कां लावणी जेणें केली ।
दोघां एकचि सावली । वृक्ष दे जैसा ॥
जो निंदेतें नेघे । स्तुतीनें न श्लाघे ।
आकाशा न लागे । लेप जैसा ॥

ज्ञानेश्वरी.

हें भगवद्भक्तांचें वर्णन केवढें उदात्त आहे ! व यांत छंद, पदरचना, वगैरे अगदीं साधी असल्यामुळें तर हें फारच शोभतें. अशा ठिकाणीं संस्कृतांतले शिखरिणी, मंदाक्रांता वगैरे झोकदार मोठाले छंद, किंवा मराठींतली साकी, दिंडी इत्यादि मंजुळ वृत्तें अगदींच कामास पडतीं ना !

दुसरें—

कांरे नाठवीसी कृपाळु देवासी । पोशीतो जगासी एकलाची ॥
फुटे तरुवर उष्णकाळमासीं । जीवन तयासीं कोण घाली ॥
बाळा दुग्ध कोणीं केलेंसें उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सवें दोन्ही ॥
तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर । करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥

ऐसे संत झाले कलीं । तोंडीं तमाखूची नळी ॥
स्नान संध्या बुडविली । पुढें भांग ओढवली ॥
भांगभुर्का हें साधन । पचनीं पडे मद्यपान ॥
तुका म्हणे अवघे ढोंग । तेथें कैंचा पांडुरंग ॥

आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटां झाली धणी ॥
अंतरीं पापाच्या कोढी । वरी बोडी डोयी दाढी ॥
जें बोडिलें तें निघालें । सांग काय पालटलें ॥
पाप गेल्याची खूण । नाहीं पालटले अवगुण ॥
भक्तिभावेंवीण । तुका म्हणे अवघा शीण ॥

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥
आत्माअनुभवीं चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा असो नसो ॥
परद्रव्या अंध निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥

आणखी एक—

(वनाचें वर्णन) देखे प्रचंड महागिरी विशाळ पर्वताचिया दरी ।
जळें तुंबलीं सरितासरीं । समुद्रतुल्य अगाध ॥
नाना वृक्षांचीं अचाट । डांगें लागलीं घनदाट ।
माजीं निर्झरोदकाचे पाट । सैरावैरा धांवती ॥
माथां उचलूनी दिनकर । छायें राखिला अंधकार ।
माजीं श्वापदगणांचे भार । सुखावले सुखवस्ती ॥

(नदीचें वर्णन) नदी माळिनी पवित्रजीवनी वाहे जैशी देवतटिनी ।
तरंगलिंगें सुफेनसुमनीं सुपूजितें शोभती ॥
(पुढील वृत्तांत) मग गर्जूनि नरार्धीशें ह्मणितलें आश्रमीं कोण असे ।
हें परिसोनि इंदिरावेशें लावण्यकलिका प्रगटली ॥
कनकलतिका सौदामिनी कीं चंद्रकालिका तनुधारिणी।
सुवर्णकेतकीपत्रवर्णी सुवर्णखाणी हरिणाक्षी ॥

मुक्तेश्वर.

६. एवढे उतारे पुरेत. यांवरून खऱ्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. तें हेंच कीं, इतर कोणत्याहि गोष्टींचें साहाय्य न घेतां अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्व्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्ठवानें मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवीशिवाय इतरास समजणें अशक्य होय. फार तर काय, पण कवीची कवीसहि ती सांगतां येणार नाहीं ! व ह्मणूनच या शक्तीस कवि व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा ह्मणतात ! सामान्य मनुष्याची अक्कल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यांगांपर्यंत मात्र पोंचेल; व ह्मणूनच काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगलीं मोठालीं वृत्तें, अर्थालंकार, शब्दालंकार इत्यादिकांचें मजबूत साह्य घेतल्या-खेरीज त्यांचें कधींहि चालणार नाहीं. पण वरील उतारे पहा बरें ! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रहि लागलें नाहीं. छंद, ओवी व अभंग—ज्यांत इतर छंदांप्रमाणें मोठेंसें माधुर्य आहे असें नाहीं; व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळें गद्यांत व जींत फारसा फेर नाहीं. शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक एवढाच; आणि अर्था-लंकारहि मोठ्या प्रयासानें उत्कृष्ट निवडून घातले आहेत असेंहि नाहीं; बरें, अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असतो काय ? कांहीं नाहीं. ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहमींच्या माहीत असतात त्याच प्रायः तींत असतात ! पण कवीच्या वाणीनें त्या निघाल्या कीं पुरें; जादूगाराच्या कांडीनें त्याच पदार्थांस जशी अपूर्वता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें अशा नेह-मींच्या गोष्टींसहि कांहीं अपूर्व शोभा येते ! एरवींचीं पद्यें कितीहि उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांचा एकदोनदां वाचतांच कंटाळा येऊन जातो; पण

अशांचें साधें सौंदर्य शेंकडोंदां वाचल्यानेंहि कमी न भासतां वाचकांस
प्रतिक्षण नवीच दे रुचि——

७. असो; याप्रमाणें स्वतःसिद्ध अशा महाकवींच्या कवितेचें स्वरूप वर लिहिलें आहे त्यावरून आमच्या वाचकांच्या मनांत बरेंच आलें असेल असें आम्हांस वाटतें. येथवर हातीं घेतलेल्या विषयाचा अर्धा भाग—म्हणजे कवित्व ह्मणजे काय याविषयीं बराच विचार झाला. पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत आटपण्यासारखा नव्हे, म्हणून सध्यां येथेंच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा ।
भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥

भवभूति.

(१) अवतरण. (२) कवित्वास विद्वत्त्व अनुकूल होय हा लोकभ्रम. (३) तर्कशास्त्राचा कवित्वाशीं अत्यंत विरोध; कवीचें मन आणि तत्वज्ञाचें मन; उदाहरण—चंद्र. (४) कल्पनेच्या विकासानंतर बुद्धीचा विकास. (५) कवित्वास आवश्यक गुण. (६) 'कवि' शब्दाची व्याख्या. (७) कवीचा मुख्य गुण–सहृदयता—(८) स्वभाववर्णन. (९) प्राचीन कवींच्या उत्कर्षाचीं कारणें. (१०) इतर अप्रधान गुण. (११) दोहोंचा योग. (१२) विद्वत्तेची गति कोठपर्यंत ?

१. मागील अंकांत अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें–ह्मणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नसतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्यांचें–निरूपण करितों.

२. या विषयाच्या संबंधानें आपल्या लोकांत पुष्कळ दिवसांपासून एक

---

१ " ओढून ताणून शब्दांची जुळवाजुळव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यांस प्रसन्न आहे अशा महाकवीशीं जर स्पर्धा करूं लागला; तर आज उद्यां मडकीं घडणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केलें त्या ब्रह्मदेवाचाहि कलह लागेल ! ! काय सांगावें ! "

मोठाच भ्रम माजला आहे. तो अर्थात् विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ 'शहाणा' असाहि पुढें होऊन गेला. आतां असें होण्याचें कारण काय असें जर कोणी विचारील तर तेंहि सांगणें कठिण आहेसें नाहीं. विद्यासंपादनाचा मार्ग पूर्वींचा असा कांहीं चमत्कारिक होता कीं, मनुष्यानें एक अगदींच विद्येशिवाय रहावें किंवा तिच्या सर्व शाखांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरीं म्हणून मुळींच मार्ग नव्हता. तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थात्च या दुसऱ्या वर्गांतलेच असत. पण गुरूच्या घरीं बारा किंवा याहूनहि अधिक वर्षें राहून त्यांनीं नुसतीं काव्येंच पढून न राहतां व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत कीं जीं कवीस कांहीं उपयोगाचीं नाहींत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकहि होत, त्यांतहि त्यांस पारंगत व्हावें लागे. यास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात् अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि असला कीं तो विद्वान् असायचाच असें लोकांच्या नेहमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दांचा जर व्यत्यास केला—ह्मणजे विद्वान् कवि असतात असें ह्मटलें—तर नेहमीं चालेलच असें नाहीं; या गोष्टीचा त्यांनीं नीट विचार केला नाहीं! असो; पुढें पुढें तर म्हणजे माघ, श्रीहर्ष यांच्या वेळीं, कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवींच्या ग्रंथांतून व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाहि संबंध आणलेला असतो. असें होतां होतां अलीकडे तर 'रंडागीतानि काव्यानि' येथपर्यंत मजल येऊन टेकली! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रजी विद्येचा. ही विद्याहि मागील संस्कृत विद्येप्रमाणेंच कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे, किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणें अशक्य होय; असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचसें काय; एकंदर सर्व गुणांचें अधि-

१ शास्त्रीय कोट्यांत घटून त्याखेरीज दुसरें ज्यास कांहीं रुचेनासेंच झालें असे आपल्या देशांतील जुने पंडित वरील वाक्यानें काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करूं पहातात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते.

स्थान इंग्रेजी विद्वत्ता होय असा या अप्रबुद्ध लोकांनीं सिद्धांत केला आहेसा वाटतो ! त्यांच्या मतें ही नवी विद्वत्ता ह्मणजे कांहीं मोठी अजब चीज होय ! ही जवळ असली कीं, त्या मनुष्यानें सभाग्रभागीं उभें राहून बृहस्पतीप्रमाणें श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक्क करून टाकावें, कालि-दासाप्रमाणें जगास चिरकाळ मोहणारी कविता करावी, शाक्यमुनीप्रमाणें मानासिक व्यापारांची उपपत्ति काढावी, इत्यादि अनेक परस्परविरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच असें हे समजतात. फार तर काय, पण चार पांच वर्षे विद्यालयांत घालविलीं कीं, पृथ्वीवरील व्यापाराची घडामोड, राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत किंबहुना युद्धकलादिकांतहि निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायनविद्येचा अभ्यास करावयाचें कोणाच्या मनांत आलें, कीं उत्कृष्ट पाकसिद्धि करावयाची असली, तर तो एखाद्या विद्वानाची गांठ घेईल ! सारांश,

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः।

"सर्व गुण एके ठिकाणीं ठेवण्याविषयीं विधात्याची इच्छा दिसत नाहीं,—तर याच्या उलट दिसते;" असें सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वीं[1], जें कालि-दासास वाटलें, व अगदीं अलीकडेपर्यंत लोकांस वाटत असे, तें सध्यांच्या काळीं एकाएकीं खोटें ठरत चाललें कीं काय कोण जाणें असें एखाद्यास वाटेल ! मागील काळीं होमर, थुसिडिडीस्, आरिस्टाटल्, आलेक्झांडर, असे नामांकित पुरुष निपजायास फार दीर्घकाळ लागे, व शिवाय एके-काच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयासानें वास करी; पण इंग्रेजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली तों सगळेंच मान एकदम फिरलें ! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन

---

१ हा काळ अगदीं निश्चित म्हणून आम्हीं येथें लिहिला नव्हे. पण ज्या अर्थी थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडातोड अजून कोणीं पक्के-पणीं केली नाहीं, त्या अर्थी तसें होईपर्यंत लोकवादास अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

अलीकडे जसे अद्भुत चमत्कार चोहीकडे दृष्टीस पडतात, त्याहिपेक्षां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसूं लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फार थोड्या काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणांचा सहज समावेश व्हावा असें झालें आहे. असो; ईश्वरकृपेंकरून एवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन होवो म्हणजे झालें!

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हें आम्ही जाणतों. तरी त्या सर्वांचें निराकारण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासहि उचित नाहीं असें समजून त्यासंबंधें येथें कांहीं लिहीत नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतील मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, कवित्वास विद्वत्तेचा अगदीं गरज नाहीं. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणीं गति होणें हें कवित्वास अनुकूल होणार नाहीं हें तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखें तर कवित्वास अपाय करणारें कांहींच नाहीं!

३. हें वाचून आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस मोठें आश्चर्य वाटेल; व कांहीं तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीनें आम्ही हें लिहिलें आहे असेंहि कित्येकांस वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. यास्तव एका अनुभविक ग्रंथकाराचें प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतें—

नटः—नन्वयं (कविः) प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते। तदिह चंद्रिकाचंडातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि।

सूत्रधारः—क इह विस्मयः।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते।

प्रसन्नराघव नाटक.

“ नट—हा कवि तर्कशास्त्रांतहि मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतों. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशीं एकत्र असावीं त्याप्रमाणें याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो!”

“ सूत्रधार—यांत कसचा चमत्कार! अरे, ज्यांची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तींतूनच तर्कशास्त्राचीं तीक्ष्ण वचनेंहि निघालीं असतां कोणती हानि झाली?—”

य प्रमाणें सुमारें सात आठशें वर्षांपूर्वीच जयदेवासहि 'कवितेचा व तार्किकत्वाचा' विरोध भासला. तेव्हां हें मत आम्हीं बळेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं अशी आमच्या सूज्ञ वाचकांची खचीत खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो अंमळ बारकाईनें विचार करील त्यास खचीत कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्त्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय. कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात. ते अर्थातच बहुधा भासमय असतात. तत्त्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक स्वरूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनविण्याचें असतें. तत्त्वज्ञाचें रसायनवेत्त्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचें असतें. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक थोडेंसें उदाहरण येथें घेतों. साऱ्या सृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाहीं. आतां याकडे कवीची व तत्त्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती बघा! ग्रीक व रोमन लोकांनीं चंद्राच्या सौंदर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिलें. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता घेऊन ही वनांत पशूंमागें धांवते आहे असें वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहांत तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो म्हणून त्यांतून निघालेलें एक रत्न; तो उगवतांच कुमुदिनी (जणों काय हर्षानें) विकसतात म्हणून त्यांचा पति; रात्रींच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात म्हणून तिचा नवरा; त्याच्या बिंबावर हरणाची आकृति दिसते म्हणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास (जसें काय आनंदाचें) भरतें येतें, म्हणून (दुसऱ्या कल्पनेनें) त्याचा मित्र; याचप्रमाणें अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य इत्यादि संबंधहि त्याजवर आले. त्याचे किरण नेत्रास व शरीरास सुखद होत म्हणून शीतकर, चंद्रकांतास द्रवविणारा, इत्यादि कल्पनाहि त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्वज्ञ कसें निरसन करून टाकतो पहा! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हें जाणून

तो समुद्रोत्थ रत्न नव्हे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, कमलांचा विकास, हीं आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांचीं फळें होत; हरण दिसतें ती चंद्रावरील पर्वताची छाया; राहु ह्मणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करीत जातो. शेवटीं, चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवहि त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो ! !—झालें ! याप्रमाणें कविपरंपरेनें उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कविप्रतिपक्षी आपल्या दुर्बिणीनें व उष्णतामापक यंत्रानें समूळ विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो. वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचारशक्तीस कडक उनाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीहि मोठी सरस व समर्पक होय. एक तर चांदणें शांत व रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचें खरें, पण त्याची झळई कोणास आवडत नाहीं. तसेंच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचें रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध, व समजल्यावरहि त्यापासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचें रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यांपासून चित्तवृत्ति शांत न होतां उलटी क्षुब्धच होते. हें एक सादृश्य. दुसरें हें कीं, चांदण्यांत पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पनाशक्तीस अवकाश सांपडून अवास्तव भासांत रंगण्यास मनास सांपडतें; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें वास्तविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

४. वरील उपपादनावरून दुसरी अशीहि गोष्ट आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पनाविकासाच्या पुढली मनाची दशा होय;—ह्मणजे आरंभीं कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढें बुद्धि विकास पावूं लागते. या गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहानपणीं मुलांस खुळखुळ्याची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोबाची जी मौज वाटत असते, तिचें बीज हेंच होय कीं, त्या वेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति हळू हळू विकास पावूं लागत असते. त्यांस भूताखेताच्या,

राक्षसांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, काळोखांत जाण्यास तीं भितात, याचें तरी कारण हेंच,—कीं त्यांची कल्पना मोठी जागृत असून विचारशक्ति बहुधा निद्रिस्त असते. पण पुढें जसजसें त्यांस कळूं लागतें, तसातसा हा गोष्टवेल्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासारविचार ह्मणजे तथ्य कशांत आहे कशांत नाहीं वगैरे विवेचन तीं करूं लागतात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल कीं, लहानपणीं इसापनीतींतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य वाचतांना डोकें उठे. पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील दशा मनावर येऊं लागल्यामुळें हल्लीं वरच्या विरुद्ध अनुभव येतो;—ह्मणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असते ! असो; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांत जसा आढळतो, तसाच पण एकंदर राष्ट्रांतहि आढळतो.पहा, सर्व लोकांत अगदीं पहिले ग्रंथ[1] ह्मटले ह्मणजे कवितेचे असतात; आणि हे केवळ अनुक्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर योग्यतेनेंहि अग्रगण्य असतात. या दोन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात् हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्पनाशक्ति जशी उद्दाम आणि अनावर असते, तशी पुढें कधींहि असत नाहीं. विद्वत्ता ह्मणजे सर्व गुणांचें निधान मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा वाल्मीकि, व्यास यांसारखे पुढें कवि झाले नाहींत या गोष्टींचें मोठें आश्चर्य वाटत असेल ! पण असें होण्याचें कारण वर जें सांगितलें आहे तें लक्षांत आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा रहाणार नाहीं. तें मन्वंतर निराळें होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळीं कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्या वेळीं निर्माण झाले. पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचनशक्तीचा जोर दिवसेंदिवस होत चालल्यामुळें तें सामर्थ्य गेलें. आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. अंतरालांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कसकशी आहे, मनोवृत्तींचे व्यापार कोणकोणत्या नियमांनीं चालतात, वगैरे

---

१ हा शब्द येथें ‘ पुस्तक ’ या अर्थी योजला नाहीं; तर त्याचा मूळचा अर्थ—‘ जुळलेला मजकूर ’ हाच येथें घ्यावयाचा. वेदांच्या वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाहीं, या भानगडींत पडण्याची येथें जरूर नाहीं.

गोष्टींच्या शोधाकडे अलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. पहिला काळ वसंतमासांप्रमाणें पालवीचा, मोहोराचा व फुलाचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासांप्रमाणें फलधान्यसमृद्धीचा होय. तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व ह्मणजे एके ठिकाणीं असणें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे !

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां 'सुधारणा कवितेस प्रतिकूळ होय, 'तिची वाढ सज्ञानतेच्या काळीं खुंटते' वगैरे सकृद्दर्शनीं विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांच्या नीट लक्षांत येऊन त्यांची सत्यता त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. असो; आतां कवीचें लक्षण काय, त्याच्या अंगीं कोणते गुण प्राधान्येंकरून पाहिजेत, कोणते गौणत्वेंकरून हवेत, याविषयीं विचार करूं. तेणेंकरून प्रस्तुत विषयाची विशेष फोड होईल.

६. 'कवि' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर 'गाणारा[1]' असा आहे. हा अलीकडच्या काळीं अर्थातच नेहमीं लागू पडेल असें नाहीं; कारण गाणें हें निराळें कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीनकाळीं सर्व देशांत, व अजूनहि तशी स्थिति जेथें असेल तेथें, कवि हेच गाणारे व वाजवणारे असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजापाशीं स्तुतिपाठक असत, त्यास नाटकाच्या परिभाषेंत 'वैतालिक' ह्मणत. आणि एरवीं 'बंदिजन' हि ह्मणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यास याच कारणास्तव 'कवि' 'काव्य' हीं नांवें होतीं. ग्रीक लोकांत 'ऱ्हापसोडिस्ट्स् (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत, त्यांचा धंदा होमर वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींचीं काव्यें गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ म्हणावीं हा असे. हे काव्यपठक कोणी कोणी स्वतःहि काव्यें रचीत. असो; याप्रमाणें लेखनकला त्या वेळीं नसतांहि आपल्या वेदांप्रमाणें तीं काव्यें पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिलीं. असो; ही गोष्ट प्राचीन काळची झाली. पण इतकेंहि लांब जाण्याची गरज नाहीं. हा

१ कु—' गायन करणें. '

प्रकार सध्यांहि इकडच्या प्रांतीं नुकता दृष्टीस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवाडे या छंदावर शाईर कवनें रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्या वेळीं त्यांची संभावना होत असे. ही कविता अजूनहि पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुडूं न देणें हें देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल आणि असें केल्यानें भाषाभिज्ञांवर व रसिकांवरहि लहान उपकार होईलसें नाहीं. असो; तेव्हां या रीतीनें ' कवि ' शब्दाची आपल्या देशांत रूढि झाली. इंग्रेजी भाषेंत एतदर्थवाचक जो शब्द आहे त्याचा अर्थ ' करणारा ' असा होतो,[१] यास्तव कवि ह्मणजे कल्पनासृष्टि बनवणारा असा त्या भाषेंतला मूळचा अर्थ होय असें सामान्यतः लोक समजतात. पण एवढा खोल अर्थ त्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं. तर आपल्या ' कवि ' शब्दाप्रमाणेंच 'करणारा' ह्मणजे ' पद्यें जुळणारा ' इतकाच अर्थ त्या वेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मतें अधिक सयुक्तिक होय. असो; येथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण कोणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

७. कवीच्या अंगीं मुख्य गुण सहृदयता पाहिजेः—म्हणजे हृदयाच्या शृंगारवीर—करुणादि ज्या नानाविध वृत्ति त्या त्यास अत्यंत सूक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वानें भासल्या पाहिजेत. वरील निरनिराळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचें मन क्षुब्ध होऊन जातें, आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार आपोआप निघून जातात तेच खरी व अस्सल कविता होते.[२] याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण आपल्या आद्यकवीचा क्रौंचवधनिमित्तक करुणोद्गार होय हें आमच्या वाचकांस मागील अंकावरून आठवेलच ! तसेंच मराठी कवितेंत पहातां असे उत्कृष्ट मासले विशेषेंकरून तुकारामाचेच अभंग होत हेंहि सर्वांच्या ध्यानांत येईल. हा कवि मनाचा

---

१ poet—Poeo ' I make '.

२ वर्डस्वर्थ नामक इंग्रजीकवीनें असें कवित्वाचें लक्षण केलें आहेः—" Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings."

मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व थोर असल्यामुळें कोणत्याहि प्रसंगाचे त्याचे अभंग असोत, त्यांत तो रस जसा काय भरपूर भरलेला असतो; व ह्मणूनच ते आपल्या लोकांस आज दोन अडीचशें वर्षे एवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जोंपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहील तोंपर्यंत आपल्या नांवाप्रमाणें ते खरोखरच 'अभंग' रहाणारे आहेत. असो; तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ति पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असायास पाहिजे; ह्मणजे सहृदयता हें कवित्वाचें मुख्य लक्षण होय. हें ज्याच्या ठायीं वसत नाहीं त्याची बुद्धि कितीहि प्रचंड असली तरी ती त्यास या ठिकाणीं अगदीं कामास पडायाची नाहीं. अशाविषयींची उदाहरणें आपल्या देशांतलीं देणें अशक्य होय; कां कीं, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणांपाशीं मुळींच नाहीं ह्मटलें असतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन लोकांत सिसरो ह्मणून एक महावक्ता होऊन गेला हें आमच्या मराठी वाचकांसहि बहुधा विदित असेलच. हा सिसरो सांस्थानिक कामांतहि मोठा हुषार असून शिवाय महाविद्वान्हि होता. याने क्याटिलैन्च्या बंडाचा मोड करून रोम शहर बचावलें, व एकंदर राज्यहि त्यानें त्या संकटसमयीं वांचविलें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तसेच यानें ल्याटिन भाषेंत शेंकडो मोठमोठे ग्रंथ रचून ठेवले होते; पण त्यांचा एक विसांश मात्र आतां उरला आहे. असो; पण सांगावयाचें काय कीं हा एवढा नामांकित विद्वान् व शिवाय वक्ता असतांहि, याची कविता इतकी भिकार आहे कीं तिला तें नांव सुद्धां शोभत नाहीं ! त्याला मात्र स्वाभिमानास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे, पण बाकी सर्वांस ती आजपर्यंत अगदीं नादान वाटत आली आहे ! हें उदाहरण मोठें ह्मणून आह्मी येथें एकच घेतलें. दुसरींहि अशीं पुष्कळ आहेत; पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. आतां दुसऱ्या देशांतील कांहीं थोडीं सांगतों. जॉनसन, पोप, ड्रायडन् हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. यापैकीं शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म

कविता लिहिण्यांतच घालविला; व तिघेहि आपआपल्या काळीं बाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां यांस फारसा मान नाहीं; कोणी कोणी तर हे मुळींच कवि नव्हेत असें सुद्धां ह्मणावयास भीत नाहींत! बरें तर, हीं सर्व उदाहरणें महाविद्वान् असून मुळींच कवि नसणारांचीं— किंवा निदान महाकवि नसणारांचीं—झालीं. पण इतकेंच नव्हे. याहूनहि चमत्काराची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते, ती ही कीं, समयविशेषें करून खऱ्या कवींचे सुद्धां कवित्व कमीजास्त होतें;— ह्मणजे एखादें काव्य एखाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं काहीं केल्या तसें उतरत नाहीं. मिलटन् कवीनें आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं माझी प्रतिभा वर्षाच्या कांहीं महिन्यांत विशेष उज्ज्वल असे, व या धोरणावर तो काव्यरचना करीत असे. पोपविषयीं जान्सन् यानें असें लिहिलें आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असतां जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाहीं. त्याप्रमाणेंच बैरन यानेंहि पंचवीस तीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचिली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढें साधली नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर ती पहिलीच्या मानानें पुष्कळच हलकी ठरली. असो; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय बरें स्पष्ट दिसतें? अर्थात् हेंच कीं, कवित्वाचें तत्त्व सहृदयता होय. ही ग्रंथांत जशी कमीजास्त असते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथास काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगीं बळेंच आणूं जातां येणारी नव्हे हें तर काय, पण ती आपले ठायीं असतांहि नेहमीं आटोक्यांत रहाणारी नव्हे!

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष ह्मणून हाच कीं, कवीच्या ठायीं सहृदयता अत्यंत असते. ही एवढी मुद्द्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय सर्वांस अगदीं उघड होईल. पहा कीं, ही सहृदयता ह्मणजे अंतःकरणाचा कोमलपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतहि फार असतो. ह्मणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुक्षोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो; आणि राष्ट्राच्याहि

आद्यावस्थेंत उत्कृष्ट कविता उदयास पावते. पण या सौम्यवृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळूं लागून शेवटीं बहुधा अगदींच नाहींशा होतात; व त्या त्या प्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा ऱ्हास होतो. त्या मूळच्या साध्या काळांत झालेल्या कवीस दुसरी सोयहि ही होती कीं, सृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशीं त्यांचा नेहमीं परिचय असे; आतांप्रमाणें दोहोंवर त्या काळीं कृत्रिमता आली नव्हती. यास्तव दोहोंची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रगट झाली. पण पुढील कवींच्या मनावर ती अर्थातच पहिल्यांच्याप्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळें स्वभाववर्णन त्यांस पहिल्यांसारखें साधलें नाहीं. असें होतां होतां शेवटीं तर स्वभाववर्णन अगदींच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यावहारिक कलेप्रमाणें गणमात्रा जुळण्याचेंच काम होऊन बसली. पाहिले कवि स्वानुभूत गोष्टींचें व मनोवृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळीं कीर्तीच्या किंवा पैशाच्या लोभास्तव जेव्हां काव्यें रचण्याचा प्रघात पडला, व कविता करणें हा धंदाच झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवीस नकोसाच झाला. कवितेस सहृदयत्वापेक्षां बुद्धीची व मेहनतीचीच विशेष गरज लागूं लागली. ह्मणजे आर्षांच्या कवितेचें जें साधें अर्थसौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागीं मोठमोठीं मजेदार वृत्तें, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शब्दालंकार, असा थाटमाट हळू हळू आला. जे पदार्थ, जे सृष्टिचमत्कार कवीं यावज्जन्म पाहिले नाहींत, ज्या मनाच्या वृत्ति किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधींहि साक्षात् अनुभवास आले नाहींत, किंबहुना येण्याची योग्यताहि नाहीं, त्यांवरहि या पुढील कवींनीं धाड घालून त्यांचें वर्णन आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक असो. पण याहून उपहासास्पद गोष्ट काय कीं, जे सृष्टींतील पदार्थ सहज पहाण्यासारखे असतात त्यांचेंहि वर्णन यांनीं यथावत् केलेलें नसतें. होमरच्या 'इलियड' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोप कवीनें इंग्रेजीत भाषांतर केलें. त्यांतील आठव्या सर्गाच्या शेवटीं चांदण्या रात्रीचें वर्णन आहे तें इंग्रेजींत इतकें चुकलेलें आहे कीं, मेकॉलेच्या मतें, 'त्यांत जितक्या चुका आहेत

तितक्या साऱ्या ' इलियडां ' त सांपडायाच्या नाहींत. ' तसेंच ड्रायडन् यानें एका नाटकांत एके प्रसंगीं रात्रीचें वर्णन केलें आहे; त्याची मागें मोठी वाहवा होती, व तसें वर्णन कोणत्याहि कवीस साधलें नाहीं असें जॉन-सन्सारख्या महारसिकांचें मत होतें. पण तेंच आतां ' अप्रयोजक, व आंत शब्दगौरव मात्र मोठें असून अर्थशून्य ' असें ठरलें आहे[२]. पुढील

---

१ तें वर्णन येणेंप्रमाणे—

As when the moon, refulgent lamp of night,
O'er heaven's clear azure spreads her sacred light,
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o'ercasts the solemn scene,
Around her throne the vivid planets roll.
And stars unnumbered gild the glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,
And tip with silver every mountain's head,
Then shine the dales, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies;
The conscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

२ तें हें—

All things are hushed as Nature's self lay dead,
The mountains seem to nod their drowsy head,
The little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night-dew sweat,
Even Lust and Envy sleep; yet Love denies
Rest to my soul, and slumber to my eyes.

Indian Emperor

(' These lines are vague, bombastic and senseless'—
Wordsworth.)

पुढील संस्कृत कवींचीं वर्णनेंहि जीं इतकीं नीरस उतरलीं आहेत त्यांचें तरी कारण हेंच. एकदां अनादिसिद्ध ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कविसंकेत एकदांचे कायम बसून गेले, त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेड्यावांकड्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनीं त्यांच्या कृति भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचें किंवा अंतःसृष्टीचें अवलोकन ह्मणजे काय हें या बिचाऱ्यांच्या कधीं स्वप्नींहि आलें नसेल ! जुन्या कवींनीं केलेल्या वर्णनावरून सरासरी आपलीं वर्णनें बनवायाचीं, मग तीं कशाला चांगलीं उतरावींत! अगोदर मोठमोठ्या कवींनीं केलेलीं वर्णनेंहि हुबेहुब उतरत नाहींत —ह्मणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधींहि भरत नाहीं. मग या वर्णनावरूनच जीं प्रतिवर्णनें उतरावयाचीं त्यांच्यांत तथ्य व रस कितपत राहील ! अर्थात् छायेच्या प्रतिछायेंत व मूळच्या रूपांत जितपत अंतर तितपतच त्या दोहोंत ! अशा प्रतिकवींचीं वर्णनें ह्मणजे जन्मांधानें जसें वनश्रीचें वर्णन करावें, त्याप्रमाणेंच सर्वथा हास्यास्पद होत.

९. तेव्हां जुन्या कवींचीं काव्यें एवढीं उत्कृष्ट उतरण्याचीं हीं कारणें होत. एक तर त्या काळीं कल्पनेचें मोठें प्राबल्य असल्यामुळें तें त्यांच्या कवित्वास अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचें शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमीं दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांच्या कृत्रिमसंस्काररहित शुद्ध मनावर 'रंगः शुक्लपटे यथा' (जसा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला; तसेंच तिसरेंहि कारण अर्थात् हें कीं, त्या कवींच्या मनोवृत्ति व हृदयवृत्ति केवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तसाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत

---

१ छायेच्या प्रतिछायेचें उदाहरण सृष्टींत दृष्टिगोचर होणारें एक मोठें आहे— तें चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट बिंबावर जो अंधक प्रकाश दिसतो तो होय. सूर्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तन पावून त्याचें पुनः पृथ्वीवर परावर्तन झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो.—हा दृष्टान्त मूळच्या अनुभवसिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें दाखविण्यास उपयोगी पडेल.

झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वांस माहीत असेल कीं, तें जितक्या उंचीवर मूळचें असतें तेथपर्यंतच तें चढतें. हाच नियम अंतःकरणवृत्तींसहि लागतो. ज्या वृत्ति हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्यांचें वाग्द्वारा वर्णनहि अगदीं रसशून्य उतरल्यास काय नवल ? ज्यानें वियोगदुःख कधीं अनुभविलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकांचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमीं ऐषआरामींत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतांतील गार झुळुक घेणारानें समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास, तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणी सांगेल! ज्यानें पर्वतीहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्यानें हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळामुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगायमुनांसारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें ह्मणजे भांबुरड्यावरून लंडन शहराची कल्पना बांधणें होय ! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टीचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१०. कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या वर सांगितल्या. याखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—ह्मणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरळ अन्वय, व्याकरणशुद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या एके रीतीनें गौणच होत. या नसल्यानें काव्याची शोभा कमी होते खरी, पण याच नुसत्या असल्यानें ती येते असेंहि नाहीं. दुसरें असें कीं, अगदीं सुमारवट बुद्धीच्या मनुष्यासहि हे गौण काव्यगुण साधण्यासारखे आहेत; पण वरील तसे नव्हेत. ते पुष्कळ अंशीं मूळचेच अंगीं वसले पाहिजेत, व कांहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे. आरंभींच्या मोठमोठ्या कवींचीं काव्यें पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे सांपडणार नाहींत. रामायणाचा छंद येथून तेथून एक अनुष्टुप आहे, व शब्दांच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष अगदींच दिलेलें आढळत नाहीं. ‘महाभारतां’ तहि तोच प्रकार. त्यात मधून मधून मोठाले छंद कोठें कोठें आहेत, पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हवे तितके आहेत. तिसरें प्रसिद्ध पुराण जें ‘भागवत’ त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असें पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम

स्थान होऊन बसलेला जो शेक्सपीयर—कीं, जो इंग्लंडचा कवि नव्हे, तर साऱ्या मनुष्यजातीचा होय[1], असें युरोपांतील पंडित म्हणतात—त्याचे ग्रंथहि याच सदराखालीं मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास ह्मणजे आपल्या अजरामर कृतींत थारा दिला नाहीं असें प्रायः आढळणार नाहीं! —एकवचनी क्रियापद बहुवचनान्त कर्त्याशीं जोडलें तर आहे; बोहेमिया देशास बेट करून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरविलें आहे; ट्रोजन लोकांच्या हेक्टर नामक वीराकडून शेंकडो वर्षे पुढें झालेल्या आरिस्टॉटलचें एके प्रसंगीं वचन तर ह्मणविलें आहे;—याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाचीहि थोडीशी लीला वर्णन केली[2]! बरें, माधुर्य, मार्दव, प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर यासंबंधेंहि शेक्सपीयरच्या ग्रंथांत त्याचें समाधान होईलसें आम्हांस वाटत नाहीं. या कवीच्या पुढल्या काळीं—ह्मणजे ड्रायडन्, पोप, जॉनसन् यांच्या वेळीं—तर वरच्या उलट गुण, ह्मणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्व, यास्तव यास कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवि एवढा लोकप्रिय होऊन गेला तरी दुर्बोध अर्थाचीं याच्या नाटकांत पुष्कळ स्थळें आहेत हें हवें त्यास सहज दिसून येईल. पण एवढ्यानेंच झालें नाहीं; आणखीहि दोन मोठाले दोष

---

१ या म्हणण्याचा अर्थ असा कीं, असे पुरुष फार विरळा होतात. असे लाल केव्हां केव्हां प्रकट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहजिकच गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषास गर्वाचें कारण नाहीं; कां तर ती कृपा एकंदर मानवजातीवर झाली असें समजावयाचें.

२ व्याकरणदोषाचें फार प्रसिद्ध उदाहरण '**जुलियस् सीझर**' नाटकांत आहे—'There is tears for his love'—प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयीं **जॉनसन्** एकें ठिकाणीं टिपेंत ह्मणतो—'Our author seldom escapes well when he is entangled in Geography! (आपले कवि भूगोलाच्या जाळ्यांत अडकले असतां बहुधा बरेपणीं निभावत नाहींत!'). **अरिस्टॉटल शिकंदर** बादशहाचा गुरु होता ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्त्ववेत्त्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणलें ह्मणजे भीमानें **कालिदासाचा** श्लोक ह्मणण्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे!!

या कविशिरोमणींच्या माथीं मारले पाहिजेत. एक श्लेषयोजनेची अतोनात हौस; आणि दुसरा दोष अश्लीलत्व, जॉनसन् यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, ‘ श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीस कधीं फुकट दवडवत नाहीं[1]. ’ तसेंच अश्लीलत्व ह्मणजे चावटपणा. हा शेक्सपीयरच्या मोठमोठ्या नाटकांतूनहि खुशाल उघडपणें मोठमोठ्या पात्रांनीं सुद्धा केलेला असतो. याचा प्रत्यय आमच्या मराठी वाचकांस घेणें असेल तर त्यांनीं कैलासवासी महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनीं केलेलें ‘ अथेल्लो ’ चें भाषांतर पहावें. तें पाहिलें असतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णनाच्या योगानें अंगावर शहारा आणणाऱ्या[2] डॉक्टर हाल् प्रभृति सोंवळ्या साहेबांच्या ढोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावाचून रहाणार नाहीं ! असो; या वादाच्या संबंधानें एका थोर निःपक्षपात इंग्रज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथें दाखवून हें प्रकरण संपवितों. शेक्सपीयर कवीनें कांहीं लहान काव्येंहि लिहिलीं आहेत; त्यांस उद्देशून हालम्साहेबांनीं ह्मटलें आहे कीं, हे ग्रंथ या कवीच्या विशाल कीर्तीस कलंकरूप होत, हे यानें लिहिले नसते तर बरें होतें. असो; पण या सर्वांपेक्षांहि अधिक सदोष कविता पहाणें असल्यास आमची मराठी होय; यांतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदाची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणाची तर गोष्टच नको ! प्रसाद हा गुणही त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच असाहि नेम नाहीं. या सर्व कवींत वामन पंडित मोठा विद्वान् होता ह्मणून लौकिक आहे; पण या कवीचेंहि पांडित्य त्याच्या काव्यांत चांगलेंसें दिसत नाहीं. अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं क्लिष्ट असून शिवाय पदरचनेविषयींहि पंडितांनीं मोठीशी खटपट केलेली

---

१ Our author can never resist the temptation of a pun.

२ हे साहेब दहापंधरा वर्षांमागें कलकत्त्याकडे विद्यागुरु होते. यांनीं सुबंधु कवीच्या ‘वासवदत्ते’ चें प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत या साहेबांनीं संस्कृत कवींवर व एकंदर हिंदु लोकांवर मोठा कडाका उडविला आहे. यासंबंधें शालापत्रक पुस्तक १३ अंक ८ वाचकांनीं पहावा.

कोठेंहि नजरेस येत नाहीं. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध करायचें काय कीं, हे पदलालित्यादि गुण काव्यास शोभादायक खरे, पण ते काव्याचें सर्वस्व नव्हेत. त्यांचा बहुधा अभावच असतांहि जगास ज्यांचे ग्रंथ चिरकाळ मान्य होऊन राहिले आहेत अशा महाकवींचीं वर उदाहरणें सांगितलीं. त्यांवरून पूर्वोक्त गुण केवळ गौण होत हें आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

११. पण ते गौण आहेत ह्मणून त्यांची गरज नाहीं असा अर्थ समजावयाचा नाहीं. केवळ त्यांच्याच योगानें ग्रंथास काव्यत्व येणार नाहीं हें खरें, पण सत्काव्याशीं जर त्यांचा योग झाला तर ते त्याचें रमणीयत्व फारच वाढवितील यांत तिळमात्रहि संदेह नाहीं. याशिवायहि काव्याचें सौंदर्य भासणें, किंबहुना एतद्विरुद्ध दोषांनीं ग्रस्त झालेल्या ग्रंथांतहि कवित्वाची लकेर उमगणें, हें महारसिकांशिवाय दुसऱ्यांचें सामर्थ्य नव्हे; पण सामान्य जनास जर रमविणें असेल तर रत्न जसें कोंदणांत बसवायाचें, तसेंच काव्यास वर सांगितलेल्या साधनांचा अवश्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. हाच प्रकार व्हर्जिल वगैरे ल्याटिन व कालिदासादि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून आहे; व ह्मणूनच त्यांचीं काव्यें मोठ्या मार्मिक रसिकांस जशीं रिझवितात तशींच सामान्य जनांसहि आजपर्यंत आनंद देत आलीं आहेत.

१२. याप्रमाणें कवीस प्राधान्येंकरून कोणते व गौणत्वेंकरून कोणते गुण अवश्य हवेत याविषयीं बरेंच लांब विवरण झालें. हें यथास्थित ज्यांच्या मनांत भरलें असेल त्यांस प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच उलगडा पाडतां येईल. तो असा कीं, प्रधान जे गुण आहेत—म्हणजे सहृदयता व तज्जन्य स्वभाववर्णन करण्याची शक्ति—हीं शेंकडों ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांचें ज्यानें पीठ करून सोडलें व मोठा वादचंचू किंवा महान् ग्रंथकार झाला त्यास सुद्धां त्याच्या विद्वत्तेच्या योगानें लेशमात्रहि येणार नाहींत. मोठा मोठा विद्वान् झाला तरी जसा मनुष्य चित्रकलेंत किंवा गायन अथवा वादनकलेंत निपुण झालाच असें होत नाहीं, तशीच गोष्ट कवित्वाची होय, रत्नपारख्याची जशी एका प्रकारची नजर असते, ती शिकून येणारी

नव्हे; व तशीच चित्रकलेचें किंवा वादनकलेचें मर्म समजण्याची शक्ति जशी एखाद्याचेच ठायीं ईश्वरानें ठेविली असते; तशीच कवितेचीहि गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातीनें कविता करतां येणार नाहीं हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंहि त्यास नियमानें शक्य असेलच असेंहि ह्मणवणार नाहीं. याचीं उदाहरणें, इंग्लंडांत मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जानसन् हा कांहीं अंशीं होय; व इकडे अलीकडील आपले जुने शास्त्री प्रायः सर्वथा होत. बाह्यसृष्टीचें वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश घटकाभर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला असतां जी त्याविषयीं मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशावरून किंवा वर्णनावरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंहि येणारी नव्हे; त्याप्रमाणेंच अंतःसृष्टीचीहि गोष्ट होय. त्या त्या रसाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभवानें जें स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेंहि आलेंच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. सारांश,कवित्वास किंबहुना रसिकतेसहि विद्वत्ता अगदीं कारण नाहीं. उलटी ती मागें सांगितल्याप्रमाणें दोहोंस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंहि ह्मटलें पाहिजे. तिचा उपयोग झाला तर कवितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्या योगानें कादाचित् मोठ्या श्रमानें साधतां येतील, इतकाच; पण तिच्या तत्त्वापर्यंत तिची गति कदापिहि पोंचणार नाहीं !

वक्तृत्व.

—*:*—

तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचनं यच्छृण्वतां चेतसः
प्रोल्लासं रसपूरणं श्रवणयोरक्ष्णोर्विकासश्रियम् ।
क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत् कार्यांतरप्रस्मृतिं
प्रोत्कंठामनिशं श्रुतौ वितनुते शोकं विरामादपि[1] ॥

(१) विषयोपक्षेप. (२) 'वक्तृत्व' शब्दाची व्याख्या. (३) प्रस्तुत विषयाचे विभाग. (४) वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति. (५) तिचा लोकसत्तात्मक राज्याशीं संबंध. (६) उदाहरणें. (७) ग्रीस देश. (८) डिमास्थेनीस. (९) रोम. (१०) सिसरो. (११) इंग्लंड. (१२) बर्क.

१. हा विषय फार महत्त्वाचा आहे. त्यांतून आलीकडे पांच सहा वर्षे तर याकडे लोकांचें चोंहोंकडे विशेष लक्ष लागलें असल्यामुळें याविषयीं थोडा बहुत कांहींच विचार न केलेले फार थोडे लोक सांपडतील. यास्तव या खेपेस सदरील विषयावर कांहीं विचार प्रगट करण्याचें मनांत आणलें आहे. पुस्तककर्त्यांचें मुख्य काम ह्मटलें ह्मणजे निरनिराळ्या विषयावर लोकांचीं जीं मतें ठरून गेलीं असतील त्यांचा खरेखोटेपणा पाहून तीं नीट करण्याचा यत्न करणें हें होय. यास्तव प्रस्तुत विषयावर लोकांत सामान्यतः जीं मतें आढळतात त्यांविषयीं विचार करून या विषयाचें स्वरूपहि आमच्या वाचकांच्या लक्षांत विशेष यथार्थत्वानें आणावें या हेतूनें पुढील निरूपण करतों.

२ आतां प्रथमतः 'वक्तृत्व' शब्दाचा मूळ अर्थ पाहिला तर

---

१. " सभेंत उभें राहून वक्त्यानें बोलणें तर असें बोलावें कीं, तें ऐकतांना श्रोत्यांचीं अंतःकरणें प्रसन्न व्हावीं. कर्ण वाग्रसानें भरून जावे, आणि डोळे आश्चर्यानें विकास पावावे; तसेंच क्षुधा, निद्रा, श्रम, दुःख आणि कालगति यांचें त्यांस भान राहूं नये; इतर सर्व कार्यांचें विस्मरण पडून भाषण ऐकण्याकडेच त्यांस अतिशय उत्कंठा वाढावी; आणि तें संपलें असतां फार वाईट वाटावें ! "

'बोलणारेपणा' ह्मणजे 'बोलण्याची शक्ति' असा होय. पण हा केवळ यौगिक अर्थ झाला. रूढीवरून पाहिले असतां नुसत्या वाचाशक्तीस वरील शब्द लागत नाहीं; त्याच्या पोटीं वरच्याहून पुष्कळ जास्त अर्थ गर्भित होतो. तो पुढें वक्तयांच्या अंगीं कोणकोणते गुण अवश्य असले पाहिजेत त्यांचें वर्णन करतांना स्पष्ट होईलच. सध्यां प्रसंगानुसार थोडक्यांत एवढेंच सांगतों कीं, 'वक्तृत्वा' चें मुख्य लक्षण मोहकपणा होय. ह्मणजे जें भाषण ऐकतांच श्रोत्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ होऊन ती बोलणाराकडे अगदीं वेधून जावी त्याचें नांव वक्तृत्व.

३. आतां प्रस्तुत विषयाचे भाग करून त्यांचा क्रमवार विचार करूं. ते भाग असे—एक वक्तृत्वाचें आदिपीठ जो ग्रीस देश तेथें त्याची उत्पत्ति होऊन प्रसार कसा झाला व तेथें तें कोणत्या दशेत येऊन पोंचलें याविषयीं लिहून नंतर तेथून इतर देशांत त्याचा फैलावा कसा व कितपत झाला वगैरे वृत्तान्त लिहूं. याप्रमाणें पहिल्या भागांत देशांतराचें कथन करून दुसऱ्यांत या आपल्या देशांत प्रस्तुत प्रकार कितपत होता याविषयीं निरूपण करूं; आणि शेवटीं सदरील विषयाविषयीं एकंदरीनें विवेचन करून वक्त्याचे अंगीं गुण कोणकोणते असायास पाहिजेत, वक्तृत्वापासून उपयोग काय, इत्यादि गोष्टींविषयीं विवेचन करूं.

४. तेव्हां प्रथमतः प्रस्तुत वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति कशी होते व त्याचा फैलावा होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात याविषयीं विचार करावयाचा. आतां एकंदर इतिहासावरून जर पाहिलें तर एक मोठी गोष्ट कळून येते कीं, जेथें जेथें लोकसत्तात्मक राज्यें होतीं तेथें तेथें वरील गुणाचें वास्तव्य होतें. पहा कीं, सगळ्या ग्रीस देशांत आथेन्स येथेंच काय तो वरील राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें मोठमोठे नामांकित वक्ते तेथेंच मात्र निपजले. बाकी, त्या शहराच्या जोडीचीं दुसरीं जीं स्पार्टा, थीब्स, मासिडन वगैरे संस्थानें होतीं त्यांच्या सगळ्या इतिहासांत कोणी मोठा वक्ता होऊन गेल्याचें एक सुद्धां उदाहरण सांपडत नाहीं. तोच प्रकार पुढें इटाली देशांतहि नजरेस येतो. त्या देशां-

तहि ग्रीसप्रमाणेंच अनेक संस्थानें होतीं; पण मोठे वक्ते झालेले असे रोम शहरीं मात्र इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तोच प्रकार अर्वाचीन काळीं अलीकडे सुमारें शंभर दोनशें वर्षे इंग्लंडांतहि दृष्टीस पडतो. तो तरी केव्हांपासून हाणाल तर राजाचें आणि प्रजेचे मोठे युद्ध होऊन दुसऱ्या पक्षास अधिकाधिक स्वातंत्र्य ज्या वेळेपासून मिळूं लागलें तेव्हांपासूनच. तसेंच सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी फ्रान्स देशांत मोठी धामधूम होऊन तद्देशीय लोकांस जें क्षणिक स्वातंत्र्य प्राप्त झालें होतें त्या प्रसंगीहि एवढ्याशा थोड्या वेळांत सुद्धां वक्तृत्वशक्तीचा क्षणमात्र उदय झाला होता. तसाच अलीकडे अमेरिकेंतील नव्या प्रजासत्तात्मक राज्यांतहि झाला आहे. आतां तोच प्रकार उलट पहा. इकडे एशियाखंडांत आजपर्यंत शेंकडों मोठमोठीं राज्यें होऊन गेलीं; पण एकांतहि वक्त्यांच्या भाषणानें सगळे लोक एकदम चेतून गेले आहेत, वक्त्यांच्या पाठशाळा घातल्या असून त्यांतून मोठ्या नामांकित गुरूंचें शिष्यांस व्याख्यान चाललें आहे, अथवा संस्थानिक कारभाराच्या मोठाल्या सभांतून दोन वक्त्यांच्या परस्परांवर कोट्या प्रतिकोट्या चालल्या आहेत, असा प्रकार बिलकुलहि आढळत नाहीं. फार तर काय, पण 'वक्ता' व 'वक्तृत्व' हे शब्दहि अलीकडील नव्या अर्थाचे दर्शक असे एशिया खंडांतील कोणत्याहि भाषेत सांपडतीलसें वाटत नाहींत. कारण कोणत्याहि शब्दानें वाच्य जो अर्थ तोच जर लोकांच्या मनांत कधींच आला नसेल तर त्याचा व्यंजक शब्द भाषेंत कधीं असणार नाहीं हें उघडच आहे. असो; तसेंच दुसरे प्रत्यंतर हें पहा कीं, आमच्या प्राचीन हिंदु लोकांत अनेक शास्त्रें व विद्या उदयास आल्या होत्या, व यास्तव ग्रीक, रोमन वगैरे जुन्या राष्ट्रांतून जे जे प्रकार आढळतात ते सर्व आमच्या देशांत होते; पण नव्हते असे दोन मात्र; एक इतिहास आणि दुसरें वक्तृत्व. यांपैकीं पहिल्याचा अभाव असण्याचीं कारणें गेल्या सालच्या जून महिन्याच्या अंकांत दाखल केलीं आहेतच. आणि दुसऱ्याच्या अभावाची उपपत्ति प्रस्तुत प्रतिपादनावरून सहजच होईल. ती अर्थात् अशी कीं, आमच्या देशांत राज्यांचा

प्रकार काय तो साम्राज्याचाच होता; ह्मणजे सगळी सत्ता एका राजाच्या हातीं असून सर्व प्रजा त्याची केवळ अंकित अशीच राज्य-रीति अगदीं प्राचीन काळापासून तों आजपर्यंत सारखी चालत आली आहे. यास्तव वक्तृत्वाची उत्पति येथें कधीं झाली नाहीं तीं ठीकच. मुसलमानांचा इतिहास जर पाहिला तर त्यावरून तर प्रकृत सिद्धांतास फारच मोठी दृढता येते. पहा कीं, महंमदाच्या अनुयायांनीं आरबस्थान, इराण, हिंदुस्थान, चीन असे पूर्वेकडील देश व पश्चिमेकडे मिसर देश, आफ्रिकेचा उत्तर किनारा, स्पेन, फ्रान्स, व हल्लीं ज्यास तुर्कस्थान ह्मणतात ते दोन देश, एवढा पृथ्वीचा अफाट विस्तार व्यापून इतकीं निरानिराळीं राज्यें स्थापलीं असतां,–व त्यांतून विशेष काय कीं, ग्रीक व रोमन लोकांच्या सगळ्या विद्या त्यांनीं आपल्याशा करून टाकल्या असतां, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पनाहि कधीं त्यांच्या मनांत आली नाहीं. आणि ग्रीस लोकांचे वैद्यकावरील, ज्योतिषावरील, अध्यात्म-विद्येवरील वगैरे सर्व ग्रंथ जरी त्यांनीं आपल्या भाषेंत उतरवून त्यांचा मोठ्या हौसेनें अभ्यास केला, तरी त्या भाषेंतील वक्तृत्वाचे जे अत्युत्तम ग्रंथ ते मात्र त्यांच्या राज्यरीतीस अगदीं विरुद्ध असल्यामुळें त्यांस विशेष प्रिय झाले नाहींत असें दिसतें. कारण ते प्रिय होऊन त्यांतील मतें जर त्यांच्या मनावर ठसतीं, तर ग्रीक व रोमन लोकांच्या सारखें एखादें तरी लोकसत्तात्मक राज्य त्यांच्या एवढ्या अफाट मुलखांत कोठें तरी स्थापित झालें असतें. असो; पण वरील लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना इकडील पूर्वदेशीय लोकांच्या मनास किती अत्यंत अपरिचित आहे याची उत्कृष्ट प्रचीती आह्मांस आमच्या घरचीच आहे. हल्लीं आमच्या देशांत इतक्या हजारों सभा दर वर्षीं उपस्थित होतात व लवकरच लयासहि पावतात. याचें मुख्य कारण पाहूं गेलें असतां ही सभांची पद्धत केवळ अन्यदेशीय असल्यामुळें तिचें बीं इकडील लोकप्रचारांत रुजण्यास अजून पुष्कळ काळ पाहिजे हें होय असें आह्मांस वाटतें. आज हजारों वर्षें लोकप्रवृत्तीचा जो ओघ चालत आला आहे त्यास एकाएकींच नवें वळण देऊं लागलें असतां कसें चालेल? असो; तेव्हां

वरील उल्लेखावरून एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना एशियाकडील लोकांस बिलकूल माहीत नव्हती. ह्मणून संस्कृत, फारशी, आरबी वगैरे भाषांतून ग्रीक व ल्याटिन भाषांप्रमाणें वक्तृत्वाचे ग्रंथ मुळींच नाहींत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

५. वरील प्रतिपादनाचा रोंख आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत आलाच असेल कीं, वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास देशांतील राज्यरीति एका विशेष प्रकारची असायास लागते. हा विशेष प्रकार लोकसत्तात्मक राज्य हा होय. आतां हाच प्रकार मात्र वक्तृत्वाच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस कां कारण व्हावा, व इतरांत वरील दोन गोष्टी कां होऊं नयेत, याचें कारण जर कोणी विचारील, तर तें सांगण्यास फार कठिण आहे असें नाहीं. पहा कीं, मनुष्याचा काय अगर राष्ट्राचा काय, कोणाचाहि अंगभूत गुण प्रगट होण्यास कांहीं विशेष प्रसंगच यावा लागतो; तो जर आला नाहीं तर तो कधींहि दृष्टोत्पत्तीस यावयाचा नाहीं. तर याचप्रमाणें कोणा मनुष्याच्या ठायीं वक्तृत्वशक्ति कितीहि उत्कृष्ट असली, तरी जोंपर्यंत तिचा विकास होण्यास हवा तसा अवकाश मिळाला नाहीं, तोंपर्यंत ती त्याची त्याजपाशींच त्यास स्वतःसहि न कळतां राहील हें उघड आहे. तर यावरून सहजच दिसून येईल कीं, लोकसत्तात्मक राज्य असून समाजाच्या किंवा सभेच्या बहुमतानें जेव्हां राज्यकारभार नेहमीं चालत असतो, तेव्हां बुद्धिमान् पुरुषांस अशा समाजांचें किंवा सभांचें एकचित्त करून आपल्यासारखा एखादा सल्ला करून घेणें असतां त्यांस वक्तृत्वासारखें जबरदस्त हत्यार कोणतेंहि सांपडणार नाहीं. (तें ज्याजपाशीं पुरें असेल त्याच्या मग सर्व लोक मुठींत आले असें समजायाचें.) तो ह्मणेल ती पूर्व दिशा होऊन सगळ्या संस्थानावर त्याचाच अंमल चालू आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सर्व राज्यप्रकारांत लोकसत्तात्मक राज्य हेंच वक्तृत्वशक्तीच्या उदयास अनुकूल होय; कारण बाकी कोणत्याहि प्रकारांत बहुजनांच्या मतावर राज्यकारभार चालत नसल्यामुळें बहुजनांचें मन आपल्या मताकडे वळविण्याची कला जें वक्तृत्व त्याची गरजच पडत

नाहीं; आणि याप्रमाणें वरील कलेचें मूळच खुंटल्यामुळें तिचा विस्तार होण्याचा संभवच नाहीं हें उघड आहे.

६. वरील दोन कलमांत वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास कोणच्या प्रकारची स्थिति असावी लागते याविषयीं सामान्यतः लिहिलें. आतां वरील नियमाचीं कांहीं इतिहासप्रसिद्ध उदाहरणें दाखल करतों. त्यांवरून वरच्या नियमाचा खरेपणा आमच्या वाचकांच्या चांगला लक्षांत येईल.

७. पहिलें मोठें उदाहरण ग्रीस देश. या देशाचा इतिहास ज्यानें वाचला नाहीं त्यानें मानवी बुद्धीचे अद्भुत अद्भुत चमत्कार मुळींच पाहिले नाहींत असें ह्मटलें पाहिजे. हा देश पृथ्वीच्या साऱ्या खंडांत अगदीं लहान जें युरोपखंड त्याच्या नकाशांतहि पाहिला असतां पुरता टीचभरहि भरणार नाहीं. पण एवढासा चिमुकला देश असतांहि ‘ मूर्त लहान पण कीर्त मोठी ’ या आपल्या भाषेंतील ह्मणीप्रमाणें याच्या कीर्तीचा दुंदुभि आजपर्यंत साऱ्या जगभर वाजत आहे, व तसाच तो जगत्प्रलयावधि वाजत राहील ! याच्याहून शंभरपट हजारपट मोठमोठाले असे दुसरे कित्येक देश आहेत, व कित्येकांत देवाच्या पैगंबरांनीं आकाशांतून उतरून त्याच्या प्रियत्वाबद्दल लोकांस आश्वासन दिलें आहे; पण वरील देश आकारमानानें एवढा लहान असतां व देवाचा लाडका नसतांहि त्यानें केवळ स्वतःच्या बुद्धिबळावर जें आपलें नांव गाजविलें आहे त्याची सर आजपर्यंत कोणत्याहि अन्य देशास आली नाहीं; व पुढेंहि येईलशी वाटत नाहीं ! असो; या देशाविषयीं प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें हेंच सांगावयाचें आहे कीं, वक्तृत्वाचा यांतच पहिल्यानें उदय होऊन तें लवकरच अगदीं कळसास जाऊन पोंचलें; आणि येथूनच अन्य देशांत तें पसरून अद्यापहि त्याचें वास्तव्य जें देशोदेशीं आहे त्याचें मुख्य कारण हाच देश होय. शिवाय दुसरें असें आहे कीं, प्रस्तुत कला याच देशांत जी पूर्णत्व पावली त्यावर

---

१. आमच्या मराठी भाषेंत बहुधा सर्व विषयांवर कांहींना कांहीं तरी लहान मोठे असे ग्रंथ आहेतच. पण ग्रीस व रोम यांचे इतिहास करण्याचें अद्याप कोणाच्याच मनांत आलें नाहीं हा चमत्कार आहे.

वरचढ आज दोन हजार वर्षांत कोठेंहि झाली नाहीं. असो; आतां या वक्तृत्वरूप महौषधाचा उगम जर पाहू गेलें तर तो आथेन्स शहरचें लोकसत्तात्मक राज्य होय हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. या शहरीं प्रस्तुत राज्यप्रकाराचें स्वरूप जेथपर्यंत जाऊन पोंचलें होतें तेथपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणीं तें प्राचीन काळीं पोंचलेलें नव्हतें व अद्यापिहि कोणत्याहि देशांत पोंचलें नाहीं. संस्थानांतील अगदीं गरीबगुरीबांपर्यंत सर्वांचीं मतें घेऊन मग जें ठरेल तो निकाल समजून त्याप्रमाणें जें काय होणें तें होत असे. तेव्हां अशा समयीं साऱ्या लोकसमाजापुढें उभें राहून जो भाषण करील व आपल्या अभिप्रायास सर्वांचीं मतें अनुकूल करून घेईल तोच संस्थानांत मुख्य होत असे, व सगळें राज्यसूत्र त्याच्याच तंत्रानें चाले. आथेन्स शहरीं मोठमोठे मुत्सद्दी जितके ह्मणून होऊन गेले ते सर्व वरील वक्तृत्वगुणानें विशिष्ट होते, व तो गुण त्यांच्या ठायीं अप्रतिम असल्याच्या योगानेंच त्यांची सत्ता दीर्घकाळ अबाधित चालली. या मुत्सद्द्यांत शेवटला जो डिमॉस्थनीस याची वक्तृत्वशक्ति तर अद्याप जगभर गाजते आहे. मासिडन देशचा राजा फिलिप यानें सगळा ग्रीस देश पादाक्रांत करण्याचा बेत मांडला असतां वरील वक्त्यासारखे जे कित्येक देशाभिमानी पुरुष होते त्यांच्या जीवास सारखी चटपट लागून गेली होती. त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति सर्व वेंचून व जेवढा म्हणून हातून प्रयत्न होण्यासारखा होता तेवढा सर्व करून फिलिप राजाशीं एकदां समरांगणांत गांठ घातली. या प्रसंगीं सगळीं बाकीचीं संस्थानें मासिडनाच्या विरुद्ध होतीं; पण फिलिपाच्या कवाइतीपुढें व हिंमतीपुढें इतक्यांचाहि टिकाव न निघून त्या एका लढाईंत सगळा देश एका सपाट्यास जो नीत होऊन गेला तो गेला; त्यानें पुन: वर डोकें काढलेंच नाहीं![1] असो; याप्रमाणें डिमॉस्थनीस वगैरे देशाभिमानी लोकांच्या पक्षाचा जरी अगदीं मोड होऊन गेला तरी त्यांचे

---

१. वरील युद्धप्रसंग इ०स० पूर्वी ३३८ व्या वर्षीं झाला. तेव्हांपासून ग्रीस देशास जी परतंत्रता आली ती त्यास सारखी दोन हजार वर्षें भोगावी लागली. त्याचें हें नष्टचर्य सन १८२७ या वर्षीं सरून तेव्हांपासून आज सुमारें पन्नास वर्षें त्यास पुन: स्वातंत्र्याचें वारें लागलें आहे. तरी पहिलें वारें जें एकदां गेलें तें गेलेंच !

श्रम सर्वथा व्यर्थ गेले असें नाहीं. कां कीं, जोंवर देशैकनिष्ठेची व वक्तृत्वाची या जगांत प्रशंसा होईल तोंवर त्यांचीं नांवें निघतीलच निघतील. फार तर काय, त्यांचा शत्रु जो फिलिप त्यासहि मोठमोठ्या सैन्याचा धाक वाटत नसे, पण यांचा वाटत असे. इतका कीं, आथेन्स शहरीं जे नामांकित बारा वक्ते होते त्यांस मोठे मोठे लांच देऊन वश करून घेण्याचा त्यानें उद्योग चालविला होता; व तो काळ ग्रीसच्या उतरत्या पायाचाच असल्यामुळें त्या बारा जणांतहि कांहीं त्यास आंतून अनुकूल झाले. असो; तर याप्रमाणें लोकसत्तात्मक राज्याच्या संबंधानें ग्रीस देशांत वक्तृत्वाचा उद्भव होऊन तें वर सांगितल्या इतक्या पूर्ण स्थितीस येऊन पोंचलें होतें.

८. या ठिकाणीं विषयनिरूपणाच्या ओघानें सगळ्या ग्रीस देशांत, किंबहुना सान्या जगांत, जो अप्रतिम ठरला त्या डिमॉस्थेनीसाचें थोडेंसें वृत्त दिलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें. यास्तव त्याचें संक्षेपतः कथन करतों. हा महाविख्यात वक्ता आथेन्स शहरीं जन्मला हा पुढें जरी तेवढ्या योग्यतेस चढला तरी याचें अंगचें साहित्य प्रथमतः कच्चेंच होतें. तें असें कीं, आवाज कोता, उच्चार साफ नाहीं, आणि अंगविक्षेप श्रोत्यांचें चित्त वेधून टाकणारा असा नव्हता. यास्तव हा जेव्हा एके प्रसंगीं सभेंत पहिल्यानेंच बोलावयास उभा राहिला, तेव्हां सर्वांनीं वरील दोषांस्तव त्याची हुर्यवडी करून दिली. पण तीमुळें हा खचून न जातां त्यानें आपल्या अंगचे वरील दोष काढून टाकण्याविषयीं व वक्त्यास अवश्य ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी त्या संपादन करण्याविषयीं सतत उद्योग चालवला. तो असा:– त्याचा आवाज कोता होता, यास्तव तो मोठा व गंभीर करण्याकरितां त्यानें समुद्रतीरीं एकांतीं जावें, आणि समुद्राच्या प्रचंड लाटा उसळूं लागून त्यांची मोठी गर्जना होत असतां तेथें खूप मोठ्यानें आपलीं भाषणें म्हणावीं. तसेंच डोंगराच्या दरडीवरून खालीं वर पळत जाण्याची संवय करून त्यास दम छाटत नसे तो त्यानें छाटेसा केला. आणि उच्चार तोंडांतून साफ होत नसे यास्तव तोंडांत बारीक गारगोट्या धरून त्यानें आपला शब्द बाहेर चांगला उच्-

टेसा केला. याप्रमाणें वाणीचे जेवढे दोष होते तेवढे काढून टाकिल्यानंतर डिमॉस्थेनीसानें तिचें मोहकत्व वाढविणारे जे दुसरे कित्येक गुण ते आपल्या ठायीं आणण्याचा यत्न चालवला. आथेन्स येथें रंगभूमीवर नाटकप्रयोग होत असत, यास्तव त्या कलेंत अत्यंत प्रवीण असणाऱ्या कांहीं नटांपाशीं तो अंगविक्षेपादिक शिकला. तसेंच आपल्या भाषणाची रचना प्रौढ, रसभरित व मनोवेधक अशी आपणास करतां यावी या उद्देशानें नामांकित इतिहासकार जो थुसिडिडीज त्याचा ग्रंथ त्यानें आठदां आपल्या हातानें लिहून काढला. असो; तर याप्रमाणें एवढे अचाट श्रम कित्येक वर्षेंपर्यंत जेव्हां डिमॉस्थेनीस यानें केले तेव्हां त्याच्या देशबांधवांत त्याचें तेज पडून सर्वांवर त्याचा पगडा बसला; आणि देशहिताचीं मोठमोठीं कामें जीं त्यानें केलीं तीं त्याच्या हातून घडलीं !

मनुष्याच्या अंगचा कोणताहि गुण पूर्णपणें प्रगट होण्यास तसाच कांही विशेष प्रसंग घडून यावा लागत असतो. असा प्रसंग डिमॉसथेनीस यास कोणता घडून आला व त्यानें आपल्या देशाची सेवा केली ती कोणत्या संकटसमयीं केली हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहे. हा प्रसंग नुकता वर सांगण्यांत आलाच आहे; कीं, मासिडन प्रांताचा राजा फिलिप यानें आपली सत्ता वाढवून सगळा ग्रीस देश काबीज करण्याचा बेत मांडला होता. असो; या प्रसंगीं डिमॉस्थेनीसचे आवेशादि वक्तृत्वगुण सर्व प्रगट झाले. या समयींचीं याचीं भाषणें इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, तीं साऱ्या जगास मान्य होऊन तेव्हांपासून तशा प्रकारच्या सर्व भाषणांस त्याचेंच नांव प्राप्त झालें आहे. म्हणजे एखाद्या मनुष्यावर ज्या भाषणांत खूप भडिमार करून सोडिला असतो त्यास इंग्रेजी भाषेंत ‘ फिलिपिक ’ असें ह्मणतात ! या भाषणांचा मासिडनच्या राजास इतका धाक वाटे कीं, त्यांनीं डिमॉस्थेनीसास आपले स्वाधीन करण्याविषयीं आथेन्सच्या लोकांपाशीं अनेक वेळां बोलणीं केलीं; आणि सरतेशेवटीं वरील प्रांताच्या राजाच्या भयास्तव च या वक्त्यास विषप्रयोगानें आत्महत्या करणें भाग पडलें. असो तर एवढा ज्यांचा प्रभाव तीं भाषणें किती अत्युत्तम असतील याचें सर्वांस सहज अनुमान करतां येईलच. त्यांचा मासला ‘ अनेकविद्यामूलतत्त्व

संग्रहा ' त आमच्या मराठी वाचकांस पाहण्यास सांपडेल; त्यावरून त्यांनीं मूळच्या ग्रीक ग्रंथाची कल्पना करावी !¹

९. दुसरें उदाहरण रोम. या शहरींहि लोकसत्तात्मकच राज्यप्रकार चालत असल्यामुळें अगदीं पूर्वीपासून येथें वक्तृत्वगुणाची गरज पडून त्याची चहा असे. महाजन आणि सामान्यजन असे रोमन लोकांत दोन तट असून त्यांच्या भांडण्याच्या एका समयीं पहिल्या पक्षाकडील एका चतुर वक्त्यानें इसापनीतींतील ' पोट आणि अवयव ' ही गोष्ट दुसऱ्यास सांगून तंटा मिटवला आणि दोघांचा एकी केली, ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हीवरून त्या वेळीं रोमन लोक किती साधे भोळे होते व वक्तृत्वकला त्यांच्यांत किती आर्धीपासून होती हें स्पष्ट दिसतें. त्याप्रमाणेंच पुढें पिऱ्हस राजाचा मंत्री सिनियस—ज्याची ख्याति इतिहासांत अशी लिहिली आहे कीं, त्याच्या चित्तवेधक बोलण्यानें जितकीं शहरें वश झालीं तितकीं त्याच्या धन्याच्या तरवारीनें झालीं नाहींत—तो रोम शहरीं येऊन त्यानें आपल्या अपूर्व वक्तृत्वानें रोमन लोकांसहि क्षणभर तन्मय करून टाकलें असतां सरतेशेवटीं एका वयोवृद्ध व अंध सभासदानें मुद्दाम सेनेट सभेंत येऊन सभेचें मोहजाल जेव्हां दूर केलें व पिऱ्हस राजाचें कपट सर्वांच्या नजरेस आणून दिलें,तेव्हां त्यांचे डोळे उघडून त्यांनीं त्या वकीलास तावडतोब रोम शहर सोडून जाण्याविषयीं हुकूम दिला हीहि गोष्ट इतिहासवेत्त्यांस माहीत आहे. तसेंच पुढें सिपीयो, केटो वगैरे कित्येक नामांकित राजकारणी पुरुष प्रस्तुत कलेंत चांगले निपुण असून जो जो संस्थानिक कामांत पुढारी झाला त्यास त्यास वक्तृत्वगुणहि अवश्यच झाला. मेरियस व सीजर हे दोघे मोठे प्रख्यात सरदार होऊन गेले व कांहीं वेळ हे दोघे सगळ्या राज्याचे आधारस्तंभच होऊन राहिले होते; तरी त्यांसहि वरील कलेंत निपुणत्व संपादणें भाग पडलें. पहिल्याच्या

१. डिमॉस्थेनीसच्या भाषणांविषयीं मेकालेनें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांपैकीं कित्येक इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, त्यांतला एक शब्दहि इकडचा इकडे करतां येणार नाहीं !

वक्तृत्वाचा मासला वरील 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह' पुस्तकांत एक आहे. दुसऱ्याची तर प्रस्तुत गुणांत इतकी परिपूर्णता होती कीं, खुद्द सिसरोनेंहि त्याबद्दल त्याची प्रशंसा केली; आणि त्याच्या खालोखाल पायरी सीजराचीच अशी त्या वेळेस त्याची ख्याति होती! सीजराच्या मागें इतिहासप्रसिद्ध ब्रुटस व आंटनी यांचाहि वक्तृत्वगुणाविषयीं लौकिक होता. या दोघांचीं भाषणें शेक्सपीयर कवीनें आपल्या सर्वप्रसिद्ध नाटकांत मोठीं खुबीदार घातलीं आहेत. तीं वाचलीं असतां रोम शहरांत घडलेला तो महाप्रसंग जसा काय टळटळीत डोळ्यांपुढें उभा रहातो. तसेंच त्यांवरून वक्तृत्वाचें सामर्थ्य केवढें आहे हेंहि स्पष्ट दिसून येतें. पहा कीं, ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या सोसाट्यानें समुद्राचा समुद्र सगळा हव्या त्या दिशेला उचंबळला जातो, त्याप्रमाणें पहिल्या वक्त्यानें म्हणजे ब्रूटसानें आपलें बेतावाताचें संक्षिप्त भाषण करताच सगळ्या लोकांची खात्री झाली कीं, सीजराला मारला तो ठीक मारला; सगळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यावर जो उठला होता त्या दुष्टास यथायोग्य शासन झालें! पण तेंच आंटनीनें आपल्या करुणरसभरित भाषणास आरंभ करतांच सगळें मान एकदम फिरून गेलें. जे लोक नुकतेच सीजराला शिव्या देत होते त्यासच त्याचें यथार्थ गुणवर्णन ऐकून मोठा गहिंवर आला; आणि ज्या ब्रूटस वगैरे मारेकरी लोकांची त्यांनीं नुकतीच प्रशंसा केली होती तेच त्यांचीं घरेंदारें जाळून पोळून फस्त करण्याकरितां मोठ्या आवेशानें दांत ओंठ चावीतच त्यांच्या पाठोपाठ निघाले! तेव्हां वक्तृत्वाच्या अद्भुत सामर्थ्याचें आणखी दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे? असो; तर याप्रमाणें रोम शहरीं जोंवर लोकसत्ता होती तोंवर वर सांगितल्याप्रमाणें ती वक्तृत्वाच्या अभिवृद्धीस कारणीभूत होऊन तें इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोंचलें होतें. आतां मागील अनुक्रमाप्रमाणें साऱ्या रोमन लोकांत जो अप्रतिम वक्ता ठरला; व ज्याच्याहून डिमॉसथेनीसखेरीज दुसरा कोणीहि वरचढ नाहीं, त्या सिसरोची थोडीशी हकीकत येथें देतों.

१०. सिसरो हा मूळचा हीन कुळांतला होता. हा व वर सांगितलेला मेरियस हे दोघे एकाच गांवीं जन्मले असून दोघेहि केवळ अंगच्या हिम-

तीनेंच पुढें मोठ्या पदवीस चढले. मेरियस हा लष्करी खात्यांत शिरला, आणि सिसरोनें कायद्याचा अभ्यास करून लवकरच नांव काढलें. सिसरोच्या बरोबरीचे आणखी दोन तीन हुशार वकील होते; पण त्यांची व याची झकमक उडून त्यांस लवकरच सिसरोशीं स्पर्धा करणें सोडून द्यावें लागलें. याप्रमाणें न्यायसभेंत सिसरोचें पक्कें वजन बसलें असतां तो हळू हळू लोकमान्यतेस चढला. त्यास संस्थानांतील हुद्दे एकापुढें एक मिळून सरते शेवटीं तो कॉनसलची पदवी पावला. हा मोठा अधिकार सिसरोस ज्या वर्षी मिळाला त्याच वर्षी रोम शहरावर व सगळ्या राज्यावर एक मोठा कहर गुजरणार होता. हा रोमच्या इतिहासांत ' क्याटिलैनचा कट.' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण सिसरोनें मोठी हुशारी ठेवून वरील कट मोडला, आणि त्या संकटसमयीं राजधानीचा व एकंदर राज्याचा बचाव केला. असो; याप्रमाणें जो सिसरो पहिल्यानें केवळ दुःकाश्रित वकील होता तो पुढें रोमच्या संस्थानांतील एक बडें प्रकरण होऊन बसला;आणि पांपे, सीजर अशा रणधुरंधरांबरोबर त्याची लोकांत मानमान्यता झाली; पण थोरपणामागें सदोदित भयें लागलीं असतात. आणि या जगांत भल्या मनुष्यांचा दुर्जनांकडून सदैव छळ होतच असतो; याप्रमाणेंच सिसरोची अवस्था झाली.त्यानें रोमन लोकांवर एवढे थोर उपकार करून ठेवले असतां,व आपल्या उज्ज्वल कीर्तीनें त्यांस अक्षय भूषण आणलें असतां त्यांनींच त्यास दोनदां हद्दपार करून दिलें. आणि सरतेशेवटीं रोम शहरीं दुष्टांचें अधिपत्य होऊन साऱ्या लोकांवर मोठी संक्रांत येऊन गुजरली असतां या विख्यात वक्त्याचा त्याच धामधुमींत शेवट झाला. त्याच्या शत्रूंनीं त्यावर मारेकरी घालून त्याचें शिर कापून आणविलें, आणि सेनेट सभेंत ज्या उच्चस्थानीं आरूढ होऊन तो लोकांचीं मनें खवळून टाकीत असे, त्याच ठिकाणीं त्याचें शिर खिळून टाकिलें ! केवढा हा अधमपणा !!

वर सिसरोचें ऐतिहासिक चरित्र सांगितलें. आतां ज्या गुणानें तो साऱ्या जगास विश्रुत आहे, त्याच्यासंबंधानें कांहीं वृत्तांत येथें लिहितों.

वर सांगितलें आहेच कीं, सिसरोनें पहिल्यानें कायद्याचा अभ्यास करून तो वकीलीचा धंदा करीत असे. या धंद्याचा वक्तृत्वशक्तीशीं निकट

संबंध आहे. तेव्हां प्रस्तुत वक्त्याची ती शक्ति या ठिकाणीं पहिल्यानें उदयास आली. त्या काळीं आथेन्स,ऱ्होड्स हीं दोन वक्तृत्वाच्या पाठशाळांचीं दोन मोठीं प्रसिद्ध स्थलें होतीं. यास्तव या दोहों ठिकाणीं मोठ्या नामांकित गुरूंपाशीं कित्येक वर्षें सिसरोनें वक्तृत्वाचा अभ्यास केला. त्याच्या योगानें त्याचें न्यायसभेंत विशेषच तेज पडून मागें सांगितल्याप्रमाणें तें तेज त्याच्या प्रसिद्धीस व लोकप्रियत्वास कारण झालें. पुढें त्यास सरकारी हुद्देहि मोठमोठे मिळून ते त्यानें मोठ्या दक्षतेनें व सचोटीनें वहिवाटल्यावरून त्याचा लौकिक दिवसेंदिवस अधिकाधिकच होत गेला. त्या काळीं रोमन लोकांची नीति व सदाचरण हें पुष्कळच सुटत चाललें होतें, यास्तव सिसरोचा प्रामाणिकपणा व निस्पृहपणा त्या वेळच्या लोकांत विशेषच ठळठळीत दिसूं लागला. आणि वक्तृत्वाचें हत्यार त्याजपाशीं चांगलें मजबूत असल्यानें त्यास लोक इतके वचकायाला लागले कीं, मोठमोठ्या अरेरावांसहि त्याचा धाक वाटे. एके समयीं सला नांवाच्या प्रसिद्ध सरदाराचा त्याच्या विरुद्ध पक्षास जबर आसरा असतां सिसरोनें मांडून दावा आपल्यासारखा केला. व्हेरीस नांवाच्या जुलमी सुभेदाराची तर त्यानें कशी खोड मोडून टाकली ती सर्वांस विदित आहेच.[1] पुढें क्याटिलेन नांवाच्या मानवरूपी राक्षसानें मोठा पुंडावा मांडला असतां त्याचें सिसरोनें पारिपत्य केलें हेंहि वर सांगण्यांत आलेंच आहे. या आणीबाणीच्या प्रसंगीं सिसरोची फारच चहा झाली; आणि त्याच्या भाग्याचा व वैभवाचा कळस झाला. या वेळेस त्यानें सेनेट सभेंत केलेलीं भाषणें मागील व्हेरीसच्या संबंधाच्या भाषणांप्रमाणेंच फार प्रसिद्ध आहेत. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. वरील दोन समयांहूनहि घोरतर प्रसंग रोम शहरावर गुजरून त्यांत सिसरोच्या वक्तृत्वाचा विकास अद्याप पूर्णपणें व्हावयाचा होता! हा महाप्रसंग अर्थातच सीजराचा वध होय. सीजर यास छपन्नजणांनीं एकवट होऊन सभास्थानीं मारला असतां त्याने अचाट श्रम करून रचलेला राजव्यूह सगळा जेव्हां एकदम उकलला तेव्हां सगळ्या

---

१. या प्रसंगींचे एक भाषण ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रहांत ' आहे.

राज्यभर कित्येक वर्षे बेबंदाईच चालली होती. या समयीं मागें सांगितलेला आंटनी हा सीजरच्या कृपेंतला असल्यामुळें त्यानें लोकांची मनें आपणाकडे वळवून घेऊन आपणच सगळी सत्ता बळकाविण्याचा बेत मांडला होता. हें सिसरोच्या व त्याजसारखे इतर जे लोकसत्तात्मक राज्याचे अभिमानी होते त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं त्यास विरोध करण्यास आरंभ केला. तरी आंटनी हा आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या बळावर कांहीं दिवसपर्यंत त्यांस डोकें देऊन राहिला होता. शेवटीं सिसरोच्या तडाक्यासमोर आपला निभाव लागणार नाहींसें पाहून त्यानें पळ काढला. मग तर सिसरोनें त्याचा सारखा पिच्छाच पुरवून त्याजवर रोम शहराहून फौज रवाना केली. असो; तर या प्रसंगीं प्रस्तुत वक्त्यास आपलें शक्तिसर्वस्व प्रकट करावें लागलें. हीं या समयींचीं भाषणें आंटनीच्या विरुद्ध बोललेलीं असून त्यांत त्यावर इतका भडिमार करून सोडला आहे कीं, मागें सांगितलेला 'फिलिपिक' हा शब्द त्यांस लावतात. हीं भाषणें एकंदर वीस पंचवीस आहेत. हीं सर्व ऐकण्यास आंटनी रोम शहरीं राहिला नाहीं. पहिल्या दुसऱ्या तडाक्यासच त्यास दे माय धरणी ठाय होऊन येथून मी धडपणीं निघून जातों कसा असें त्यास होऊन गेलें; आणि रोम शहराच्या आणि आपल्यामध्यें आल्पसचे पहाड जेव्हां त्यानें केले तेव्हां त्याच्या जीवांत जीव आला. मग तेथें त्यानें अनेक कारस्थानें रचून आपणांवर चालून आलेले दोघे सरदार आपलेसे करून घेतले; आणि पुनः रोम शहरीं आपला अमल बसवून मागें सांगितल्याप्रमाणें सिसरोचा सूड घेतला. असो; तर असा सरस्वतीचा महिमा आहे!

११. याप्रमाणें वक्तृत्वाच्या दोन आदिपीठांचा वृत्तांत झाला. आतां आपल्या देशाशीं ज्याचा दैवयोगेंकरून संबंध जडला आहे त्या इंग्लंड देशाची सदरहूप्रमाणें थोडीशी हकीगत देतों. वर एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, इंग्लंडांत राजाचें व लोकांचें जें सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी भयंकर युद्ध झालें तेव्हांपासून त्या देशांत प्रस्तुत गुणाची प्रवृत्ति झाली; व ती त्या वेळेसच कां झाली याचेंहि कारण वर सांगि-

तलें आहेच. असो; आतां वरील देशांत जे मोठमोठे वक्ते होऊन गेले त्यांचीं नांवें येथें सांगतों.

वर सांगितलेल्या भयंकर लढाईच्या वेळींच पार्लमेंत सभेंत कित्येक सभासदांचा वक्तृत्वाविषयीं मोठा लौकिक होता. त्यांचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; पण तीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें तितकीं विख्यात नसल्यामुळें देत नाहीं. तसेंच पुढेंहि कित्येक वर्षेंपर्यंत इंग्लंडांत चांगले नामांकित वक्ते कित्येक निपजले. पण त्यांच्याहि नांवांचा निर्देश वरील कारणास्तवच करीत नाहीं. आता वरील लोकांचीं नांवें त्यांच्याच मात्र काळांत प्रसिद्ध असतां तीं पुढें कां मागें पडलीं याचीं कारणें पाहूं गेलें असतां दोन दिसतात. एक तर हें कीं, सध्यां इंग्लंडांत जी एक उपयुक्त कला कित्येक वर्षे चालू आहे ती त्या वेळेस नव्हती. ही कला शीघ्रलिपि म्हणजे वक्ता बोलत असतांच त्याचे शब्द झटपट उतरून घेण्याची युक्ति ही होय. ही आतां चांगल्या पूर्ण दशेस आली असल्यामुळें व चोहोंकडे प्रसिद्ध असल्यामुळें अगदीं साधारण वक्त्यांचीं भाषणें सुद्धां शब्दानशब्द उतरतां येऊन त्यांचा तेव्हांच चोहोंकडे हवा तेवढा फैलावा करून देतां येतो. पार्लमेंट सभेंत तर सभासद उजाडतां उठून परत घरीं येताहेत तोंच त्यांचीं भाषणें छापून चोहोंकडे वांटून पार केव्हांच निकाल होऊन गेलेला असतो; व लवकरच कांहीं दिवसांत त्यांची प्रसिद्धि साऱ्या जगभर होते! अशी हल्लींच्या काळीं वक्त्यांस उत्कृष्ट सोय होऊन गेलेली आहे, पण पूर्वी यांपैकीं कांहींच नसे. सभांतल्या सभांत आंत काय होई तें होई; आणि वक्त्यांची बाहेर लोकांत प्रसिद्धि म्हटली म्हणजे ऐकणारांच्या सांगोपांगीवरून जी काय होईल ती होईल असें असे. फार काय पण गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटीं शेवटीं सुद्धां पार्लमेंटांतील भाषणें एकंदर लोकांस समजण्याचा बिलकूल मार्ग नसून त्या वेळेस चालणाऱ्या पत्रांतून त्यांचा गोषवारा दिलेला असे. एका पत्रांत मात्र तीं भाषणें सगळींचीं सगळीं दिलीं असत; पण तीं शब्दशः बरोबर नसून सरासरी तो मतलब

मात्र त्यांत आणलेला असे.[1] असो; तर याप्रमाणें वरील शीघ्रलिपि निघण्यापूर्वी वक्त्यांच्या प्रसिद्धीस मोठा अडथळा होता; व यामुळेंच त्या काळांत होऊन गेलेल्या कित्येकांची नुसती वक्तृत्वाविषयीं कीर्ति मात्र उरली आहे. फार तर काय, पण ज्यास मरून अद्याप पुरतीं शंभरहि वर्षे लोटलीं नाहींत त्या पिट्ट नामक विख्यात वक्त्याचीं सुद्धां भाषणे सध्यां केवळ अंशतः मात्र उपलब्ध आहेत; बाकीच्यांचा वरील कलेच्या अभावास्तव केव्हांच लोप होऊन गेला.

दुसरें कारण असें कीं, चितान्यास किंवा मूर्तिकारास ज्याप्रमाणे मूळचें रूप जसें उत्कृष्ट असेल तसें आपल्या कृतींत उतरतां येतें, किंवा उत्कृष्ट विषय असला म्हणजे कवीच्या स्फूर्तीस तेज चढून काव्यास जसें विशेष रमणीयत्व येतें, त्याचप्रमाणें वक्त्यासहि प्रसंगविशेषाची अनुकूलता लागत असते. या सिद्धांताचा प्रत्यय मागील दोन महावक्त्यांच्या वृत्तांतावरून आमच्या वाचकांस आलाच असेल. तर हेंहि वर सांगितलेल्या वक्त्याची कीर्ति पुढें न उरल्याचें एक मोठें कारण असावे. ज्या विषयावर त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति खर्चली ते विषय एकंदर जगास महत्वाचे वाटण्यासारखे नसल्यामुळें त्यांवर आधेयभूत जी त्यांची वक्तृत्वकीर्ति तीहि अर्थातच लवकर विनष्ट झाली. आणि शिवाय ते विषय तसे सामान्य प्रतीचेच असल्यामुळें त्यांच्या वक्तृत्वाचा ओघहि त्यांवर सुमाराचाच वाहिला असेल. पदार्थविज्ञानांत पाण्याच्या दाबाचा जसा नियम आहे कीं, तें मूळचें जितकें उंच असेल तितकेंच नळांत वगैरे दुसऱ्या बाजूस उंच चढतें, तोच नियम सर्व कलांस लागतो. विषयाची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणें कारागीराचें कसब दिसून येतें. तर याप्रमाणें वरील दोन कारणांस्तव अलीकडील कित्येक नामांकित वक्त्यांच्या पूर्वीं होऊन

---

१. हें पत्र 'जंटलमेन्स मागझीन' नांवाचें मागें इंग्लंडांत निघत असे. यांत वरील भाषणें जॉनसन हा लिहीत असे. तो लोकांनीं आणलेल्या टिपणांवरून हीं रचीत असे.

गेलेल्या अनेक वक्त्यांची कीर्ति फार वेळ टिकली नाहीं असा सुमार दिसतो.

असो; आतां इंग्लंड देशांत ज्यांची कीर्ति विशेष स्थिर होऊन ती चिरकाळ रहाण्याचा संभव आहे अशा कांहीं अत्यंत प्रसिद्ध वक्त्यांचा येथें निर्देश करतों. या सर्वांत कालानें, व कांहीं अंशीं योग्यतेनेंहि, पहिला असा विल्यम पिट्ट ऊर्फ लॉर्ड च्याथम हा होय. हा 'हौस आफ कामन्स' मध्यें शिरून त्या सभेंत यानें मोठा नांवलौकिक मिळविला. आपल्या आवेशयुक्त वक्तृत्वानें यानें ती सभा केवळ आपलीशी करून कांहीं काळपर्यंत सगळें राज्यसूत्र आपल्याच हातांत वागविलें. तसाच त्या वेळेस फॉक्स नामेंकरून याच्या जोडीचा एक प्रसिद्ध वक्ता होता. तोहि याच्याप्रमाणेंच लोकपक्षास मिळाला असून शेवटपर्यंत त्याच पक्षास बळकट धरून राहिला. असो; वरील च्याथम मरण पावल्यावर त्याचा दुसरा मुलगा विल्यम पिट्ट जो याच साध्या नांवानें शेवटपर्यंत प्रसिद्ध होता, तो आपल्या बापाच्या जागेवर आला. याचेंहि थोरल्या पिट्टसारखेंच वक्तृत्व असून प्रामाणिकपणा, राजनिष्ठा इत्यादि गुणांतहि तो त्यासारखाच होता. पण एक मात्र झालें कीं, त्याच्या बापाला जसें राज्यकारणांत यश आलें तसें यास आलें नाहीं,—अथवा तें पहाणें याच्या नशीबीं नव्हतें असेंच म्हटलें पाहिजे. थोरल्या पिट्टचें राज्यांत चांगलें वजन बसलें असतां युरोपांत, अमेरिकेंत, हिंदुस्थानांत वगैरे सर्व ठिकाणीं इंग्लिशांचा उत्कर्ष होत गेला; पण दुसऱ्याच्या वेळेस तर खुद्द इंग्लंडच वांचतें कीं नाहीं याचीच शंका होती ! आतां हें खरें कीं, या दुसऱ्याच्याहि कारकीर्दीत इंग्लिशांस पुष्कळ जय मिळाले; व जे अपजय झाले ते याच्यामुळें मुळींच झाले नसून शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनीं लवकरच त्यांचा वचपाहि निघाला; पण इतकें खरें कीं, यास जिवंतपणीं आपल्या देशाची दुर्दशाच पहावी लागली. हा प्रसंग या शतकाच्या आरंभीं नेपोलियन बादशहानें सगळ्या दुनियेभर केलेला दंगा होय. नेपोलियनानें बहुधा सगळें युरोप पालथें घालून एशिया खंडावरहि त्याचा डोळा होता; व इंग्लिशांचें कांहीं वर्षे सगळ्या युरोपभर त्यानें मातेरें करून टाकलें होतें; व एके सालीं तर खुद्द इंग्लंडावर

चढ करण्याचा त्यानें मोठाच घाट घातला होता; या गोष्टी सर्व इतिहासज्ञांस माहीत आहेत. असो; तर याच शेवटल्या भयंकर संकटाच्या सुमारास वरील पिट्ट हा मृत्यु पावला. पुढें वेलिंगटनें, ब्लूचर, कुटुसॉफा वगैरे सरदारांनीं फ्रेंच लोकांचा मोड करून फ्रान्स देशावरच चोहोंकडून गर्दी केली ती पहाण्यास तो वांचला नाहीं. असो; याच वेळेस दुसरेहि आणखी बरेच वक्ते होऊन गेले. पण त्या सर्वांत मुख्य ह्मटले ह्मणजे बर्क व शेरिड्यान हे होत. यांपैकीं पहिल्याचा यापुढें सविस्तर वृत्तांत द्यावयाचा आहे; व त्यांतच दुसऱ्याविषयींहि मजकूर लिहिण्यांत येईलच; यास्तव दोघांविषयींहि येथें कांहीं विशेष लिहिणें नको. यानंतर आजपर्यंतहि प्रस्तुत गुण इंग्लंडांत बराच वास करीत आहे. यापूर्वी मेकॉलेसारखे कांहीं नामांकित ग्रंथकार व सध्यांचे ग्ल्याडस्टन, डिजरेली, ब्राइट वगैरे मुत्सद्दी यांची वक्त्यांत बऱ्याच प्रतीची गणना आहे, आणि अलीकडे विलायतेंत विद्येचा फैलावा दिवसेंदिवस अधिकाधिक होत गेल्यानें

१. पिट्टच्या मरणाचा शक इ. स. १८०५ हा होय. या वर्षांत ट्राफलगार येथें इंग्लिशांचा मोठा जय झाला, आणि पुढे दोन महिन्यांतच ऑस्टरलिझ येथें नेपोलियनास मोठा विजय प्राप्त होऊन सगळें युरोप त्याच्या हातीं आलें. या लढाईचें वर्तमान ऐकतांच पिट्टच्या काळजास मोठा धक्का बसला. त्यापासून तो पुढें सांवरलाच नाहीं. सोनपत पानपतची खबर ऐकून नानासाहेबांची जी अवस्था झाली तीच त्याची होऊन लवकरच त्याचा अंत झाला. वरील प्रसंगीं युरोपाच्या भावी स्थितीविषयीं त्याची इतकी निराशा होऊन गेली कीं, वरील बातमी खरीशी समजतांच तो म्हणाला, "तो समोरचा युरोपचा नकाशा आतां गुंडाळून ठेवा; त्याची आतां पुढील पांच पन्नास वर्षें अगदीं गरज पडणार नाहीं!" तसेंच मरतेसमयीं "हाय हाय! आतां माझ्या देशाची काय गति होईल!" असे शब्द त्यानें उच्चारले असें म्हणतात!

२. वेलिंगटन कोण हें आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. ज्यानें बाजीरावास गादीवर बसविलें; टिपूचा आणि शिंद्याचा मोड केला; आणि ज्याचें नांव वेलसली पूल या नांवावरून नगरस्तसालपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं होतें तो तो होय.—वरील दुसरे दोघे सरदार अनुक्रमें करून प्रशियन आणि रशिन लोकांचे मुख्य होत.

वक्तृत्वाचा अभ्यास व त्याच्या ख्यातीविषयीं हौसहि मोठमोठ्या सभांपासून तों लहान लहान शाळांतलि वर्गांपर्यंतहि पोंचली आहे. तेव्हां या गुणाचा सदरील देशांत अगदींच लोप बहुधा कधींहि होणार नाहीं.

१२. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें वरील क्रमास अनुसरून बर्क याची येथे थोडीशी हकीकत देतों. याचें कारण वरील विख्यात पुरुषाची वक्तृत्वाच्या संबंधानें फार मोठी गणना आहे हें मुख्य आहेच व शिवाय विद्वत्तेच्या व बुद्धिमत्त्वाच्या मानानेंहि त्याच्या सारखे मनुष्य इंग्लंडांत थोडेच निपजले हीहि गोष्ट त्याच्याविषयीं विशेष सांगण्यासारखी आहे, पण आमच्या वाचकांस या विख्यात वक्त्याचा विशेष परिचय करून देण्याचें एक तिसरेंहि मोठें कारण आहे. तें हें कारण कीं,सध्यांच्या फॉसेट साहेबांप्रमाणें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी बर्क हा आपल्या देशाच्या तर्फे पार्लमेंटांत सारखा सात वर्षें भांडत होता. तो सर्व वृत्तांत पुढें यथास्थळीं येईलच. असो; बर्क हा जॉनसनच्या वेळेस होता. दोघांचें मोठें सख्य असून दोघांचेहि मनांत एकमेकांविषयीं मोठी सन्मानबुद्धि वागत होती;[1] तसेंच दोघेहि पहिल्यानें दारिद्र्यावस्थेत असून पुढेंहि मोठ्या भाग्यास चढले असें झालें नाहीं. तरी आपआपल्या गुणांत ते सर्वांहून श्रेष्ठत्व पावले. जॉनसन हा सर्व ग्रंथकारांत अग्रगण्य होऊन बसला; आणि तसाच तिकडे वक्तृत्वगुणांत व राजकारणांत बर्कहून वरचढ कोणीहि राहिला नाहीं. बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी अमेरिकन लोकांचें इंग्लंडाशीं मोठें कडाक्याचें भांडण चाललें असतां कित्येक दूरदर्शी व थोर मनाचे मनुष्य तिकडील लोकांच्या पक्षानें नेहमीं बोलत असत; अशांतच प्रस्तुत वक्त्याची गणना

१ बर्क याची इतर सर्व तत्कालीन लोकांप्रमाणें जॉनसनाविषयीं मोठी पूज्यबुद्धि होती यांत कांहीं विशेष नाहीं; पण जॉनसन हा स्वभावानें कांहींसा गर्विष्ठ व कोणास न मोजणारा असतां त्याचें बर्कविषयीं अत्यंत प्रेम व सन्मानबुद्धि होती ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. तो बर्कविषयीं असें ह्मणे कीं, जर एखाद्या मनुष्यास मध्यें पावसानें गांठून तो व बर्क एखाद्या आडोशास एके ठिकाणीं उभे राहिले, तर तितक्या थोड्या वेळांतहि बर्क हा कोणी लोकोत्तर पुरुष असावा असें त्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं !

होती. या प्रसंगींचीं यांचीं भाषणें ऐकून खुद्द लॉर्ड च्याथम यानींहि मस्तक डोलविलें. हा बर्कच्या वक्तृत्वाचा पहिला प्रसंग; व एव्हांपासून त्याची चोहो-कडे हळूहळू प्रसिद्धि होऊं लागली. ती होत होतां त्याच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं अगदीं शिखरास जाऊन पोचली. त्या वेळेस पार्लमेंटांतील सभा-सदांत याची पायरी सर्वांवर होती. इ० स० १७८९ या सालीं फ्रान्स देशांत जो रयतेचा मोठा दंगा झाला,—कीं ज्याच्या योगानें फ्रान्स देशांत दोन तीन वर्षांतच आकाश आणि पाताळ एकच होऊन गेलें, आणि ज्या अपूर्व उत्पाताचा सगळ्या युरोपास धाक पडून त्याप्रमाणें वीस पंच-वीस वर्षे सगळ्या देशांतून सारखी धुमश्चक्री चालली होती,—त्याच्याच संबंधानें प्रस्तुत वक्त्याची वक्तृत्वशक्ति पूर्ण उदयास आली. तरी त्या समयीं यास पुत्रशोक होऊन त्याच्या योगानें यांचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें असल्यामुळें, व सगळ्या फ्रान्स देशभर हाहाकार उठून पारीस राजधानी त्या वेळेस तर केवळ यमपुरीच बनून राहिली असल्यामुळें तेथील लोकां-विषयीं याच्या मनांत जो संताप व जी चिळस येऊन गेली होती, त्याच्या योगानें, व इतर कांहीं कारणांमुळें नुकत्या उगवलेल्या चंद्राचा प्रकाश जसा प्रसन्न व आल्हादकारक नसतो, त्याप्रमाणेंच वरील प्रसंगींचें यांचें वक्तृत्व त्याच्या पूर्वीच्या वाग्विलासांसारखें रमणीय नाहीं. त्याच्या उज्वल बुद्धीवर वरील दुष्ट विकारांचें पटल आल्यामुळें तिचें शुद्ध स्वरूप त्यांत दृष्टीस पडत नाहीं.

असो; तर याप्रमाणें बर्कचीं हीं शेवटलीं भाषणें सर्वांत उत्तम धरण्या-सारखीं नाहींत. वास्तव वरील प्रसंगाच्या आधीं जो त्याच्या वक्तृत्वाचा विकास झाला तो अत्यंत उज्ज्वल समजला पाहिजे. हा विकास म्हटला म्हणजे मागें सांगितल्याप्रमाणें यानें आपल्या देशाचा जो कैवार घेतला त्या प्रसंगींचा होय. हिंदुस्थानचा पहिला गवर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्स यानें येथील राजेरजवाड्यांवर अतोनात जुलूम केला असतां, व इंग्रेजी शिपाई भाड्यावारी लावून कंपनीची तिजोरी भरण्याचा उद्योग आरंभला असतां, इंग्लंडांतील लोकांस, सगळ्या देशाचा नांवलौकिक यानें दवडला म्हणून हेस्टिंग्स याचा फार संताप येऊन गेला होता. त्यांतून बर्कसारखे जे कोणी

महात्मे होते त्यांस तर हिंदुस्थानांत चाललेले कहर कानांनीं ऐकवेनातसे होऊन क्लैव, हेस्टिंग्स वगैरे मुख्य मुख्य लोकांवर ते सारखे दांत ओंठ खात होते,[1] असो; तर असा प्रकार कित्येक वर्षे चालला असतां सरतेशेवटीं वॉरन हेस्टिंग्स हा आपला अधिकार सोडून परत स्वदेशांत जेव्हां गेला, तेव्हां बर्क प्रभृति त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं त्याजविरुद्ध पार्लमेंटांत फिर्याद केली. हा सगळा प्रसंग एकंदरींत मोठाच भव्य झाला. याचें मेकालेसाहेबांनीं आपल्या निबंधांत फार शानदार वर्णन केलें आहे. ही चौकशी सन १७८८ पासून तों १७९५ पर्यंत अशीं सात वर्षे चालली होती. फिर्यादींत प्रमुख असे तिघे चौघे मोठे नामांकित मनुष्य होते. एक तर वर सांगितलेला बर्क आणि दुसरे फॉक्स, शेरिड्यान, फ्रान्सिस हे होते. फिर्यादीचीं कलमें एकंदर बावीस होतीं. त्यांत बर्क यानें सर्वांत मोठें व धडधडीत अन्यायाचें कलम जी रोहिले लोकांवर विनाकारण घातलेली धाड तें उचललें. पण या प्रसंगीं आपलें सर्व कौशल्य खर्चून बर्क यानें जरी मोठें मनोवेधक भाषण केलें, तरी त्यापासून जितकें कार्य व्हावेंसें त्यास

---

१. वरील घोर अनर्थ इकडे चालले असतां तिकडील लोकांच्या मनाची स्थिति कशी होत होती हे त्या वेळच्या काहीं लेखावरून स्पष्ट होते—

" Is India free? and does she wear her plumed
And jewell'd turban with a smile of peace,
or do we grind her still ? "

The Task.

"——That she is rigid in denouncing death
on petty robbers, and indulges life
And liberty, and oft-times honour too,
To peculators of the public gold;
That thieves at home must hang; but he that puts
Into his overgorged and bloated purse
The wealth of Indian provinces, escapes."

Ibid.

वाटलं होतें तितकें झालें नाहीं. त्यानंतर फॉक्स पुढें झाला; आणि काशीचा राजा चेतसिंग याचें राज्य बलात्कारानें घेतल्याबद्दलचें दुसरें कलम त्यानें हातीं घेऊन त्यावरहि मोठें उत्कृष्ट भाषण केलें. पण या दोघांवरहि तिसऱ्या वक्त्यानें कडी केली. शेरिड्यान यानें अयोध्येच्या बेगमांच्या संबंधानें जें तिसरें कलम त्यावर आपली वाक्शक्ति अशी कांहीं लढविली कीं, सर्व श्रोते जागच्या जागीं केवळ चित्रांसारखे तटस्थ झाले. असें भाषण आजपर्यंत जगांत कधींच झालें नाहीं असें सर्वांस वाटून तेथल्या तेथें त्याच्या श्रोत्यांपैकीं कित्येकजणांनीं त्यास विनंति केली कीं, जर हें छापण्याची आपण परवानगी द्याल तर आपणास दहा हजार रुपये देण्यास आह्मी कबूल आहों. तसेंच वरील भाषणांत त्या गरीब बिचाऱ्या राजस्त्रियांचा जो पराकाष्ठेचा छळ झाला त्याचें वर्णन इतकें हृदयभेदक केलें होतें, व त्या संबंधानें आरोपीवर असा विलक्षण भडिमार करून सोडला होता कीं, त्या वेळेस ऐकणारांचीं मनें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेल्यामुळें सभेचें काम पुढें चालेनासें झालें, आणि त्या दिवशीं तें तसेंच तहकूब ठेवावें लागलें. असो तर याप्रमाणें या प्रसंगीं वॉरन हेस्टिंग्स याजवर असलाले जबरदस्त वक्ते उठले होते;—कीं ज्यांनीं या समर्यीच्या आपल्या वाक्पांडित्यानें आपलालीं नांवें आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याचें नांव हीं जगांत चिरकाल चालतीलसें करून टाकलें आहे! मागें जे आथेन्स व रोम शहरीं झालेले वक्तृत्वाचे मोठमोठे प्रसंग सांगितले त्यांच्याशीं तुळण्यासारखा इंग्लंडांत घडलेला प्रसंग हाच होय. असो; तर आह्मां भारतवर्षीय जनांस बर्क यांचें नांव विशेष प्रिय होण्यासारखें आहे ह्मणून जें मागें सांगितलें तो हा वर वर्णिलेला प्रसंग होय. व या महाप्रसंगाच्या संबंधानेंच प्रस्तुत वक्त्याचें नांव सर्व रसिक व थोर हृदयाच्या लोकांत चिरकाल राहील हें उघड आहे!

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य
अतुले पितृप्रसादे पंडित देवव्रता असा मान्य ॥
कर्णपर्व.

(१) अवतरण. (२) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (३) प्रस्तुत गुणाचा प्रचार. (४) त्याच्या अभिवृद्धीचें एक मोठें कारण. (५) त्याचें संस्कृत व असंस्कृत रूप. (६) प्रस्तुत विषयाचे तीन विभाग--प्राचीन काळ. (७) मध्यम काळ. (८) महाराष्ट्र देश. (९) वक्तृत्वविशिष्ट राजकारणी पुरुष.

१. मागील अंकांत प्रस्तुत विषयाच्या एका भागाविषयीं निरूपण केलें. आतां यांत प्रस्तुत वक्तृत्वाचा प्रकार आपल्या देशांत कितपत होता याविषयीं विचार करावयाचा आहे.

२. गेल्या अंकांत प्रकृत गुणाच्या उत्पत्तीविषयीं सांगतांना आपल्या देशाविषयीं लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, येथील राज्यस्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस अनुकूल नव्हती. ह्मणजे आथेन्स व रोम येथें लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें वक्तृत्व गुण तेथें जसा सहज उदयास येऊन तो तेथील लोकांत उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत गेला, तसें येथें कधींहि झालें नाहीं. तेव्हां यावरून एखाद्यास सकृद्दर्शनीं असें वाटणार आहे कीं, आपल्या देशाच्या संबंधानें प्रस्तुत गुणाविषयीं काय लिहावयास सांपडणार आहे ? या देशांत त्याचा अभावच पहिल्यापासून नांदत असल्यामुळें त्याविषयीं सगळें बोलणेंच खुंटलें. असो; ही समजूत कितपत खरी आहे याचा निकाल पुढील लेखावरून होईल.

३. वक्तृत्व हा गुण असा आहे कीं, त्याचें वास्तव्य या जगांत अगदीं मूळारंभापासून असलें पाहिजे. ह्मणजे सरस्वतीच्या उदयापासून प्रस्तुत गुणाचा उदय या जगांत झाला असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; मानवी भाषेचा जेव्हांपासून प्रचार झाला तेव्हांपासून ती कांहीं थोड्या मनुष्यांची सर्वथा अंकित होऊन इतरांस मोहून टाकण्याचें त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य दृष्टीस पडूं लागलें असावें, साधारणतः जगांत पाहिलें असतां असा प्रकार दृष्टीस पडेल कीं, अगदीं अडाणी लोकांत सुद्धां कोणा

एखाद्या मनुष्यास आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यांचें चित्त वेधून टाकण्याची कांहीं चमत्कारिक हातोटी साधलेली असते ! त्याच्या वाणीचा असा कांहीं गुण असतो कीं सर्वांनीं त्याचें बोलणें ऐकतच रहावें ! हाच प्रकार सर्व राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंतहि दृष्टीस पडतो. पहा कीं युरोपखंडांतील साऱ्या देशांत ग्रीस इतका जुना देश नाहीं; आणि त्या देशाच्या भाषेंत होमरकृत ‘ इलियड ’ नामक काव्याइतका जुना दुसरा ग्रंथ नाहीं; पण त्यांतहि वक्तृत्वाचा प्रकार स्पष्ट आढळतो. ट्रॉय नामक शहरावर ग्रीस देशांतील जे राजे गेले होते त्यांत भिन्न भिन्न गुणांनीं विशिष्ट असे कित्येकजण होते. त्यांत युलिसिस नामेंकरून राजाची वक्तृत्व गुणाविषयीं ख्याति होती, तसेंच भारती युद्धांत प्रसिद्ध जो पितामह भीष्म त्याच्या जोडीचा एक वृद्ध राजा नेस्टर नामेंकरून वरील काव्यांत प्रसिद्ध आहे;त्याची तर प्रकृत गुणाविषयीं वरच्या युलिसिसपेक्षांहि ज्यास्त प्रसिद्धि होती. वरील राजांत वैमनस्य उत्पन्न होऊन ते आपसाआपसांत भांडू लागले असतां आपल्या पोक्त भाषणानें त्यानें त्यांची समजूत करावी. असो; हीं वरील भाषणें होमर कवीनें आपल्या अजरामर काव्यांत फार उत्कृष्ट तऱ्हेचीं घातलीं आहेत. त्यांवरून ज्या ग्रीस देशानें पुढें वक्तृत्वगुणांत केवळ कळस करून टाकला त्याची आद्यस्थिति लक्षांत घेऊन प्रस्तुत कलेचा उगम त्यांत स्पष्ट दिसतो. तर याप्रमाणें युरोपांतील अत्यंत प्राचीन काळची स्थिति होय. आतां इकडे एशिया खंडांत पहायांतील अत्यंत प्राचीन देश ह्मटले ह्मणजे हिंदुस्थान व चीन हे दोन होत. यांपैकीं दुसऱ्याविषयीं विशेष ह्मणण्यासारखी माहिती जगास अद्याप कोणत्याच प्रकारची नाहीं. यास्तव त्याच्या संबंधानें कांहींच लिहवत नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानाविषयीं वरच्यापेक्षां बरीच पुष्कळ माहिती आपणांस आहे. तीवरून पाहतां प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य ग्रीस देशाप्रमाणें इकडेहि होतें असें जरी दिसत नाहीं, तरी पूर्वोक्त युरोपीय काव्याच्या जोडीचीं इकडचीं काव्यें जीं ‘ रामायण ’ व ‘ महाभारत ’ त्यांत, व विशेषतः ‘ महाभारतां ’ त प्रस्तुत प्रकार बराच दृष्टीस पडतो. असो; तर याप्रमाणें ‘ वक्तृत्व ’ शब्दाच्या अलीकडील अर्थास अनुसरून

जरी प्रस्तुत गुणाचा प्रचार प्राचीन काळीं किंवा अजूनहि सर्वत्र दृष्टीस पडत नाहीं; तरी त्या गुणाचें वास्तव्य अगदीं पहिल्यापासून या जगांत आहे यांत संशय नाहीं.

४. प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीचें दुसरें एक मोठें कारण असें आहे कीं, तो सदोदित उजळ रहाण्याची सोय असते. तशी दुसऱ्या कोणत्याहि कलेस असत नाहीं. पहा कीं, काव्यरचना, चित्रकर्म, वादनकला, नानाप्रकारच्या शिल्पविद्या, नाट्य, मल्लविद्या, युद्धकौशल्य इत्यादि कोणतीहि कला घेतली, तरी तिचा सतत अभ्यास ठेवणें म्हणजे केवढा ग्वटाटोप करायास पाहिजे व केवढे श्रम आहेत! कवितेचा अभ्यास ठेवणें म्हणजे कागद, लेखणी, शाई नेहमीं जवळ बाळगून गणमात्रा जुळण्याचे श्रम करीत बसलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच चित्रें काढणें, वाद्यें वाजविणें, कुस्ती किंवा कसरत करणें वगैरे कोणतेंहि काम घटावयाचें म्हटलें म्हणजे त्याकरतां मुद्दाम सगळी सामग्री जेव्हां जमवावी तेव्हां तें साध्य होणार; व त्यावरच सारखे परिश्रम करण्यानें लवकरच कंटाळा येण्याचा संभव. त्यांतून मूर्ति घडवणें, इमारती बांधणें वगैरे कामें तर फारच अटाटाचीं असून युद्धादि प्रसंग तर स्वाधीनचेहि नाहींत. असो; तर याप्रमाणें इतर कलांचा सतत परिचय ठेवण्यास सामग्रीची सिद्धि, श्रम, वगैरे अनेक गैरसोयी असतात. पण वक्तृत्वकलेची गोष्ट अगदीं निराळी. तिची सामग्री मिळवण्यास तर अगदींच आयास नाहींत व क्षणाचाहि विलंब नको हें उघडच आहे. परमेश्वरानें आपलें अगाध चातुर्य खर्चून मानवजातीस अद्भुत देणगी दिली आहे ती सदैव सिद्धच आहे. जिव्हा, दंतपंक्ति, व वर्णेचारांचीं कंठताल्वादि स्थानें इत्यादि साहित्य जन्मसिद्ध व अंगभूतच असल्यामुळें वक्त्याच्या इच्छेचीच केवळ तीं वाट पहात असतात. इतर कलांच्या उपकरणांप्रमाणें यांस सज्ज करण्यास यत्किंचितहि काल न लागून व आयास न पडून स्थलकालादिकांची अनुकूलताहि यांस लागत नाहीं. शिवाय त्यांवर कालाचा तडाखाहि वरच्यांच्या सारखा न चालून वक्त्याच्या जीवनापर्यंत बहुधा तींहि टिकाव धरून असतात. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचें साहित्य असें उत्कृष्ट सोयीचें

आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, मागें सांगितल्याप्रमाणें इतर कलांचा अभ्यास फार श्रमदायक असतो. तसा हा मुळींच नाहीं म्हटला असतां चालेल; कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलायाचें काम. पण तिसरी सोय तर वरच्या दोहोंहूनहि मोठी मौजेची आहे. ती ही कीं, साधारण नित्याच्या व्यवहारांतच प्रस्तुत गुणाचें अनायासानें सहज उज्वलन होत असतें. तें असें कीं, नेहमींच्या बोलण्याचालण्यांत किंवा इष्टमित्रांच्या मेळ्यांत वगैरे सहजच वाक्शक्तीचा उपयोग करणें पडून तिचे निरनिराळे गुण उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जातात. इतर कलांत निपुणत्व संपादणें असतां त्याकरितां जशी निराळी यातायात करायाला हवी तसें येथें न पडून व्यवहाराचा व्यवहार आणि अभ्यासाचा अभ्यास अशीं दोन कामें एकच वेळीं सहजगत्या साधून जातात. आणि पुनः श्रम म्हणून बिलकूल नसून उलटें मनोरंजनहि त्यांत होतें.

५. असो; तर याप्रमाणें प्रकृत गुण हा इतर सर्व गुणांप्रमाणें केवळ स्वभावसिद्ध असल्यामुळें अत्यंत प्राचीन काळापासून सर्व देशांत असेल यांत संशय नाहीं. आणि मागील कलमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा व्यवहारांत नेहमीं उपयोग असल्यामुळें तो सर्व देशीं व सर्व काळीं बऱ्याच प्रौढदशेस येऊन पोंचण्याचा पुष्कळ संभव आहे हेंहि उघड आहे. आतां हें खरें आहे कीं, ज्ञानसंपन्न राष्ट्रांत वरील गुण ज्या रूपानें दृष्टीस पडेल त्या रूपानें तो अज्ञान लोकांत दृष्टीस पडायाचा नाहीं. म्हणजे मागें होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत किंवा अलीकडच्यांच्या व्याख्यानांत जसे शब्दलालित्य, अलंकार, विषयरचना इत्यादि गुण सांपडतील तसे त्यांच्यांत कदाचित् मुळींच दृष्टीस पडणार नाहींत. उलटा अपशब्दांचाहि पुष्कळ भरणा असून विषयाची मांडणी तर कधीं कधीं मुळींच नसेल. लोकसमाजांत उठून जें त्या अवसरास सुचेल तेंच वरील वक्ता बोलेल. सारांश, पहिल्या वक्त्याच्या भाषणांत रसिकता, कोमलता इत्यादि गुणांचा जसा समावेश असेल तसा दुसऱ्यांत नसून उद्दामपणाचेच सर्व गुण त्यांत असतील; इतकें कीं, स्थलविशेषीं कोमल मनाच्या मनुष्यास त्यांच्यामुळें तें भाषण अत्यंत दुःश्राव्यही वाटेल. पण याप्रमाणें

वरील दोहों भाषणांत बाह्यरूपदृष्ट्या जरी बराच फरक दृष्टीस पडेल, तरी वक्तृत्वाचें बीज जो मोहकपणा तो दोहोंतहि आढळेल; आणि त्यामुळे वस्तुत: पहातां पहिल्यास जशी वक्तृत्व ही संज्ञा लागेल, तशीच ती दुसऱ्यासहि पण लागेल. दोहोंत भेद म्हटला म्हणजे पुरस्त्रीच्या आणि वनस्त्रीच्या रमणीयत्वांत जितका दृष्टीस पडेल, तितकाच. म्हणजे दोहों-चेंहि सौंदर्य वस्तुतः सारखें असतां पहिलीस जशी जडावाच्या व सोन्या-रुप्याच्या दागिन्यांनीं व उंची उंची वस्त्रांनीं विशेष शोभा येईल व बोलण्याचालण्याची ढब वगैरे तीस उत्तम लागली असल्यामुळे पुरवासी रसिकजनांस तिची रमणीयता अधिक वाटेल, तशीच गोष्ट पहिल्या वक्तृत्वाची होय. पण जो खरा मार्मिक आहे, जो अंतर्गत गुणाचा वस्तुतः शोध करणारा, त्यास दुसरें वक्तृत्वहि वरच्यासारखेंच मोहून टाकील; किंबहुना स्वाभाविकत्वास्तव तेंच त्यास जास्त पसंत पडेल. कसें ? तर ज्याप्रमाणें दुष्यंत राजास कण्वाच्या तपोवनांत शकुंतलेचें वल्कलाच्छादित मुग्ध लावण्य व अप्रगल्भत्व हींच अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या उज्वल वेषांहून व नाट्याचार्यांनीं शिकवलेल्या विभ्रमांहून विशेष आल्हादप्रद झालीं.

६. आतां आपल्या भरतखंडांत वक्तृत्वाचे प्रकार कोणकोणते होते, व अलीकडे कोणते असून हल्लीं कोणते नवे चालू झाले आहेत याचा विचार करूं, त्यांत पहिल्यानें आपल्या देशांतील प्राचीन काळाविषयीं जर पाहिलें तर त्याविषयीं जरा आपणांस म्हणण्यासारखी कांहींच विशेष माहिती नाहीं. तरी वक्तृत्वगुणाची त्या वेळेस चहा होती एवढें म्हण-ण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पुराणादि जुन्या ग्रंथांतून प्रस्तुत गुणाची अधिदेवता म्हणून सरस्वतीचें वर्णन केलेलें आढळतें, व देवांचा गुरु बृहस्पति याचेंहि प्रकृत गुणाच्या संबंधानेंच प्रधानत्वानें वर्णन असून अद्याप आपल्या मराठी भाषेंतहि मोठ्या वक्त्यास वरीलच शब्द लाव-तात, इत्यादि प्रमाणांवरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. त्याप्रमाणेंच 'वाग्मी' 'वाग्विद्' इत्यादि शब्दांचा 'रामायणा'च्या वेळेपासून प्रचार आहे यावरूनहि वरीलच अनुमान निघतें. शिवाय पृथ्वीवरील बाकीचीं राष्ट्रें

गाढ अज्ञाननिद्रेंत स्वस्थ घोरत असतां आमच्या देशांत धर्माच्या, लोकव्यवस्थेच्या वगैरेसंबंधानें शेंकडों उलटापालटी होऊन नवीं मतें, नवीं दर्शनें, नवे पंथ वगैरेंची जेव्हां सारखी गडबड चालली असे तेव्हां प्रस्तुत गुणाची आमच्या देशांत मोठी जागृत वस्ती असेल यांत संशय नाहीं. ब्राह्मण, बौद्ध, जैन, चार्वाकमति, इत्यादिकांचे धर्मविषयक वाद व नैयायिक, मीमांसक, सांख्यवादी इत्यादिकांचे पदार्थमात्राविषयीं सूक्ष्म विचार, यांची ज्या वेळेस चोहोंकडे गर्दी असेल त्या वेळेस अनेक नामांकित वक्ते निपजले असतील असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां यावर जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, वरील गोष्टीस कोठें ग्रंथांतरीं आधार नसतां किंवा दुसरेंहि निश्चित प्रमाण नसतां ती खरी कशी मानावी, तर तीवर आमचें उत्तर असें आहे कीं वरील उल्लेखास अनुमान हें प्रमाण जबरदस्त आहे; मिसर देशांतील पर्वतप्राय विशाळ मनोरे पाहून किंवा इकडील भव्य व विस्तीर्ण लेणीं पाहून प्राचीन मिसरी लोकांचें व आर्यलोकांचें बुद्धिसामर्थ्य जसें सहज अनुमानसिद्ध होतें, त्याप्रमाणेंच वरील वक्तृत्वाविषयीं जरी कोठेंहि बिलकूल आधार न सांपडला, तरी तें गृहीत धरण्यास अगदीं अडचण नाहीं. कारण ज्या वेळेस हल्लींप्रमाणें ग्रंथ छापण्याची कला माहीत नसल्यामुळें वादविवाद व्हावयाचा तो केवळ तोंडींच व्हावयाचा असें असे, त्या वेळेस लिहिण्याच्या चातुर्यापेक्षां बोलण्याच्याच चातुर्यास अतिशय उत्तेजन मिळालें असेल यांत संशय नाहीं. आणि ज्या वादांस आज निदान दोन हजार तरी वर्षें होऊन गेलीं असतांहि 'शंकराचार्य', 'मंडनमिश्र', 'कुमारिलभट्ट' अशीं नांवें लोकवार्तेच्या केवळ वाऱ्यावर उडत हल्लींपर्यंत येऊन पोंचलीं आहेत, आणि ज्यांचा परिणाम एवढा झाला कीं, अर्ध्या एशिया खंडास त्याच्यामुळें नवा धर्म मिळाला[१], ते वाद केवढे कडाक्याचे झाले असतील

१. ब्राह्मणधर्माची व बौद्धधर्माची प्रॉटेस्टंट व क्याथॉलिक पंथाप्रमाणें पुष्कळ दिवस मोठी झटापट लागून सरते शेवटीं बौद्धांचा मोड झाला, व त्यांस सिंहलद्वीप, तिबेट, चीन, वगैरे देशांत जावें लागलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

[पुढें चालू.]

याची सहज कल्पना होते ! असो, तर याप्रमाणें प्राचीन भरतखंडांत प्रकृत गुणाचें वास्तव्य होतें याविषयीं केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण जरी न मिळालें, तरी तें अनुमानानें सिद्ध होतें. हें अनुमान वरच्या कलेप्रमाणें इतरहि कांहीं कलांस तसेंच लागतें उदाहरणार्थ, नाट्यकला आणि चित्रविद्या घ्या. या दोहोंहिविषयीं इतर देशांप्रमाणें आमच्या देशाची मुळींच प्रसिद्धि नाहीं. ग्रीस देशांत रॉशस नामें करून एक मोठा विख्यात नट होऊन गेला; व सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी त्याच्या बरोबरीचा ग्यारिक[1] म्हणून एक नट इंग्लंडांत झाला. पण इकडे सॉफोक्लीज व शेक्सपीयर यांच्या बरोबरीचे नाटककार निपजले असतां वरील नटांसारखीं मात्र इकडे कोणाचींहि नांवें आढळत नाहींत. त्याप्रमाणेंच ग्रीस देशांत आपिलीज, इटालींत रेफलि, व इंग्लंडांत जॉनसनचा परम मित्र रेनॉल्ड्स हे चित्रकर्मांत मोठे निपुण होऊन गेले. पण प्राचीन काळीं आपल्या देशांत अमुक अमुक मोठे चित्रकार झाले असें कोठेंहि आढळत नाहीं. तर या दोन अभावांचें काय बरें कारण असावें ! ज्या आमच्या देशांत 'शाकुंतल', 'उत्तररामचरित्र', 'मृच्छकटिक' अशीं नाटकें रचणारे कवि निपजले त्याच देशांत त्यांचा उत्कृष्ट अभिनय करणारा नट कोणीच झाला नाहीं काय ? तसेंच अशोक, चंद्रगुप्त, विक्रमादित्य, शालिवाहन असे मोठमोठे पृथ्वीपाते येथे नांदत असतां व बहुतकरून दरएक संस्कृत नाटकांत चित्रपट, आलेख्य, तुलिका, इत्यादिकांचें नेहमीं वर्णन येत असतां कोणाहि चित्रकाराची सार्वत्रिक प्रसिद्धि झाली नाहीं काय ? वरील दोन्हीहि गोष्टी केवळ असंभाव्य होत हें आमच्या सर्व समंजस वाचकांच्या लक्षांत येईल; आणि ज्या अर्थी इतर कलांत व विद्यांत आपल्या पूर्वजांनीं एवढी कीर्ति मिळविली, त्या अर्थी वरील दोन

बौद्धांची संख्या एकंदर ६ कोट आहे व एकंदर मनुष्यवस्तीचा सरासरी अर्धा भाग या धर्मांचा आहे.—सुमात्रा, जावा वगैरे बेटांतूनहि हिंदुधर्मांच्या खुणा कित्येक अद्याप स्पष्ट आहेत.

१. या विख्यात नटाविषयीं 'महदाख्यायिका' या सदराखालीं मागे मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या वाचकांस आठवत असेलच.

कलांतहि त्यांनी निदान पक्षीं बरेंच निपुणत्व संपादिलें असेल असा तर्क सहज होतो. बरें, पण मग वरील कला आपल्या देशांत असून त्यांचा पुढें मागमूसहि कसा उरला नाहीं हें जर कोणी विचारील, तर त्याचें उत्तर अर्थात् हेंच कीं, वरील दोन कला व प्रस्तुक वक्तृत्वकला या अशा प्रकारच्या आहेत कीं, या स्वभावतःच अचिरस्थायी म्हणजे फार वेळ न टिकणाऱ्या आहेत. पहा कीं, एखाद्या उत्कृष्ट नटानें फार उत्तम अभिनय केला तर तो चिरकालिक करण्यास कांहीं तरी उपाय आहे काय? तो जोंवर रंगभूमीवर आहे तोंवरच त्याचें कसब. शिल्पकारानें तयार केलेल्या वस्तु जशा पुष्कळ दिवस राहूं शकतील किंवा एखाद्या उत्तम कवीचें काव्य एकदां रचले म्हणजे तें जगत्प्रलयापर्यंत जसेंच्या तसेंच ठेवितां येईल तशी गोष्ट वरील मनुष्याच्या कृतीविषयीं आहे काय? फार फार झालें तर त्या नटाच्या हयातीपर्यंत तो लोकांस रंजवील. पण त्याचा अवतार एकदां आटपला कीं पुढें त्याची करामत कशी होती आणि काय होती ती सांगतां येणेंहि मुसकील आहे. जी मूर्ति एकदां लोपली ती लोपली! या सारखीच सरासरी चितार्‍याचीहि गोष्ट आहे. चित्राचा जो आधार कागद, भिंत, किंवा कापड हीं जोंवर आहेत तोंवरच त्याचें अस्तित्व; शिवाय रंगाची तकाकी वगैरे तर वरच्याहूनहि लवकरच नाहींशी होणारी. कालगत्या सगळ्या सृष्टींत जी बदल होत जायची ती मोठ्या चितार्‍याच्या कसबाकडे पाहून होण्याची म्हणजे क्षणभरहि राहील असें नाहीं! मागें आपिलीज म्हणून जो ग्रीस देशांत होऊन गेलेला चितारी सांगितला त्याच्याहि तजविरी[1] वरील

---

१. वरील चित्रकार शिकंदर बादशहाच्या पदरीं होता; व तो विद्यासंपन्न असल्यामुळें त्याचा शिकंदराशीं स्नेहसंबंध होता. याच्याविषयीं इतिहासांत कांहीं आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं दोन येथें सांगतों. एकदां असें झालें कीं, वरील राजपुत्र हा आपल्या स्नेह्याच्या चित्रशाळेंत गेला, तेथें कित्येक तसबिरा तयार झाल्या असून कित्येक तयार होत होत्या. शिकंदरास चित्रकलेंत विशेष गम्य नसतांहि तो आपल्या राजवैभवाच्या घमेंडींत तेथील चित्रांत कांहीं चुका

कारणास्तव आतां कोठेंहि राहिल्या नाहींत आणि वरील देशांची मूर्तिकारांबद्दल जशी प्रसिद्धि अद्याप आहे तशी चित्रकारांबद्दल नाहीं याचेंहि कारण वरीलच असावें. असो; तर याप्रमाणें ज्या लोकांचीं कामें लागलींच किंवा लवकरच नाहींशीं होणारीं असतात तीं पुढें दृष्टीस न पडलीं इतक्यावरून त्यांचें वास्तव्य अमुक अमुक देशांत मुळींच नव्हतें असें म्हणणें रास्त नाहीं. यास्तव वक्तृत्वाची तरी वरच्यासारखीच गोष्ट आहे. एक तर अगदीं अलीकडेपर्यंतहि शीघ्र लिपि ही कला युरोपांत सुद्धां माहीत नव्हती; त्यामुळें कोणी एखादें उत्कृष्ट भाषण केलें तर तें टिपून घेण्याची मुळींच सोय नव्हती. शिवाय दुसरी मोठी गोष्ट आणखी अशी आहे कीं, पुष्कळ भाषणांचा रस त्या प्रसंगामुळेंच वृद्धिंगत झालेला असतो; तो इतका कीं, पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर जर तींच वाचलीं किंवा ऐकिलीं तर तीं अगदीं नीरस वाटतील. फार कशाला, मागील अंकांत सांगितलेल्या शेरिड्यान नामक वक्त्याच्या भाषणानें त्या वेळेस सगळ्या लोकांस जरी एवढा चटका लावून सोडला, व प्रत्यक्ष फॉक्स यानेंहि एके प्रसंगीं त्यास सर्वोत्कृष्ट म्हणून म्हटलें,[1] तरी हल्लीं तें वाचलें

काढूं लागला. तें ऐकून आपिलीसानें त्याची पुढील उत्तरानें खुबीनें फजिती केली;—तो म्हणाला, "मित्रा, अंमळ हळू तरी बोल, तीं पलीकडे पोरें रंग उगाळीत बसलीं आहेत तीं तुला हंसतील!" दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, शिकंदराचा प्रख्यात घोडा बुसेफेलस याचें वरील चितान्यानें एक त्याच्याचप्रमाणें चित्र काढलें. तें इतकें हुबेहुब उठलें होतें कीं, तें पाहिलें असतां चित्र म्हणून भासत नसे. शिकंदरानें वरच्याप्रमाणेंच या चित्रावरहि कांहीं टीका केली. आपिलीसानें कांहींएक उत्तर न करितां त्या घोड्यासच तेथें आणविलें. तो जवळ येतांच येथें दुसरा आपल्यासारखाच घोडा बांधला आहे असें त्यास वाटून तो खिंकाळूं लागला. तेव्हां आपिलीस शिकंदरास म्हणाला, खरोखर, तुझ्यापेक्षां तुझ्या घोड्यास चित्रकलेचें मर्मज्ञान विशेष आहे!"

१. फॉक्स कोण होता हें मागील अंकावरून आमच्या सर्व वाचकांस माहीत झालें असेलच. या वक्त्यास एकदां कोणी असा प्रश्न केला कीं, आपण इतके दिवस पार्लमेंटांत अनेक भाषणें ऐकलीं, त्या सर्वांत तुम्हांस अत्युत्तम कोणतें वाटतें? फॉक्सनें उत्तर केलें, 'बेगमांच्या संबंधानें शेरिड्यान यानें जें केलें तें.'

असतां त्यांत एवढा अद्भुत गुण कांहीं दिसत नाहीं. खुद्द डिमॉस्थेनीस-च्याहि कांहीं थोड्या सर्वप्रसिद्ध भाषणांस खेरीज करून बाकीचीं वरच्या-प्रमाणेंच सध्यां नीरस झालीं आहेत. याचें कारण उघडच आहे. अन्न निवाल्यावर जशी त्याची गोडी रहात नाहीं, त्याप्रमाणेंच एखाद्या प्रसंग-विशेषानेंच जें लोकांस रुचलेलें असतें तें मग तो प्रसंग निघून गेल्यावर पहिल्यासारखेंच कसें रुचेल ? खेरीज वक्त्यानें भाषण केलेलें खुद्द ऐकणें आणि तें कागदावरून वाचणें यांत पुष्कळदां फारच तफावत असते. मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत तर वरील भेद फारच असेल यांत संशय नाहीं. कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलणेंच नव्हे; तर उंच व मनो-वेधक स्वर, अंगविक्षेपांचा नोकझोक, चेहऱ्यावर निरानिराळ्या मनो-वृत्तींचा आविर्भाव, व आणखीहि कित्येक बारीक सारीक गोष्टी या सर्वांचें संमेलन होय.[1] शिवाय वक्तृत्वस्थानाची शोभा, एकंदर लोकांचा थाट, वगैरे गोष्टींनीं आधींच सुप्रसन्न होऊन गेलेल्या मनावर वक्त्याच्या भाषणाचा जसा रंग उठेल तसा पांढऱ्यावर काळें केलेलें नुसतें वाचून कांहींच उठावयाचा नाहीं हें उघड आहे. फार तर काय, पण नुसतें ऐकणें व वाचणें या दोन व्यापारांतहि सुखाच्या संबंधानें थोडा भेद आहे असें नाहीं. वाचण्याचा जसा तेव्हांच त्रास येतो तसें ऐकण्याचें नाहीं. असो; तर याप्रमाणें वक्तृत्वसभेचा थाट पाहून तेथें झालेलें भाषण खुद्द ऐकणें आणि तें दुसऱ्या दिवशीं किंवा पुढें वर्तमानपत्रांत किंवा पुस्तकांत वाचणें या दोहोंत फारच फेर आहे. त्यांतून एखाद्या लौकिक

---

१. वरील सर्व अंगें वक्त्यास किती आवश्यक आहेत हें मागें डिमॉस्थेनी-सच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं तीं त्यानें मोठमोठ्या नटांपासून शिकून घेतलीं यावरून एक स्पष्ट दिसतेंच. शिवाय वरील वक्त्याचें एक सर्व प्रसिद्ध वचन असें आहे. एके समयीं कोणा एकानें त्यास विचारलें कीं, वक्त्यास अगदीं आवश्यक अशा कोणकोणत्या गोष्टी आहेत ? डिमॉसथेनीसनें उत्तर केलें, "नाट्य"—दुसरीं कोणकोणतीं ?—"नाट्य !"—बरें तिसरी ?—"नाट्य !" पहिलें विल्यम पिट ऊर्फ लॉर्ड च्याथम यांस वरील 'नाट्य' कितीं अंगवळणीं पडून गेलें होतें हें मेकॉलेच्या त्याविषयींच्या निबंधावरून चांगलें ध्यानांत येईल

प्रसंगविशेषानें लोकांचीं मनें क्षुब्ध होऊन गेलीं असतां त्या संधीस तर भाषणाचा जो रंग पडेल तो ती वेळ निघून गेल्यावर अगदीं नाहींसा होऊन त्याची कल्पनाहि पुनः करतां येणार नाहीं. सारांश, ज्याप्रमाणें कमलपत्रांवर जलबिंदूंस मोत्यांची शोभा येते, किंवा संध्यासमयीं सूर्याचीं कोमल व सोनेरी किरणें पश्चिमेकडील ढगांवर पडलीं असतां त्यांस रंग चढून त्यांचा देखावा कांहीं मोठा अपूर्व दिसत असतो, त्याप्रमाणें प्रसंग-विशेषीं झालेलें वक्तृत्व कांहीं चमत्कारिक रीतीनें खुलतें! ती खुमारी तो प्रसंग आटपला कीं अगदीं नाहींशी होऊन जाते. कशी? तर जसे वरील ढग क्षणभर आपलें विचित्र वैभव मिरवून सूर्य अंमळसा खालीं जातांच राखेसारखे दिसूं लागून अधिकच निस्तेज दिसतात!

असो; तर याप्रमाणें वक्त्यानें केलेलें भाषण उतरल्यानें तें अधिक नीरस मात्र लागणारें असल्यामुळें वरील निष्फळ प्रयत्न कोणीं केला नसेल हेंहि संभवतें. शिवाय हातानें लिहिण्याचा श्रम वांचविण्याचें जें मुद्र-णरूप साधन तें प्राचीन काळीं नव्हतें हेंहि लक्षांत आणलें पाहिजे. तर याप्रमाणें अनेक कारणांस्तव आपल्या देशांतील प्राचीन वक्तृत्वाचा आजला बिलकूल मागमूस उरला नाहीं हें ठीकच आहे. त्यांतून ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणें इतिहास लिहून ठेवण्याची जर आपणांत प्रवृत्ति असती तर निदान अमुक अमुक काळीं अमुक अमुक प्रसंगानें अमुक अमुक पंडितांची वक्तृत्वाविषयीं मोठी ख्याति झाली असा नुसता उल्लेख तरी सांपडता. पण इतिहासाच्या अभावामुळें तोहि आधार आपणांस अनुकूल नाहीं. तेव्हां एकंदरींत प्रस्तुत कलेचें वास्तव्य केवळ अनुमानावरून सिद्ध करायाचें. त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण मुळींच नाहीं, तरी ज्याप्रमाणें एखाद्या अरण्यांत राखेचा व कोळशांचा चोहोंकडे ढीग पडलेला पाहिला असतां वणव्याच्या ज्वाळाच प्रत्यक्ष पहायाला नकोत, किंवा भुईंत खचलेले वाडे व वर आलेल्या विहीरी पाहिल्या असतां भूमीचा कंप प्रत्यक्षच दृष्टिगोचर होण्याची गरज लागत नाहीं, त्याचप्र-माणें अर्ध्या एशिया खंडावर पसरलेला हिंदुस्थानांतील धर्म व खुद्द हिंदुस्थानांतच मागें चालू असलेले व अद्याप चालत असणारे हजारों पंथ

व निरनिराळीं मतें, हीं मोठमोठे वक्तृत्व ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्यापेक्षांहि प्रस्तुत विषयाविषयीं विशेष निर्णायक होत !

७. वर प्राचीन काळाविषयीं प्रस्तुत गुणाच्या संबंधें विचार झाला. आतां मध्यंतरीं म्हणजे त्या काळाच्या व इल्लींच्या मध्यें जो पुष्कळ काळ लोटला त्याविषयीं विचार करूं. या काळाविषयीं मागील काळाप्रमाणेंच ह्मणण्यासारखी कांहींच आपणांस माहिती नाहीं, तरी आमच्या देशाच्या एका भागाविषयीं निदान एक दोन शतकांपर्यंत बरीच माहिती लिहिण्यासारखी आहे. हा भाग आमचा महाराष्ट्र देश असून वरील शतकें म्हणजे यापूर्वींच गेलेला काळ होय.

आमच्या सर्व वाचकांस माहीत आहेच कीं, या देशाचें प्राचीन वैभव नष्ट होऊन कित्येक शतकें लोटल्यानंतर एका कोपऱ्यांतल्या लोकांनीं एकाएकीं वर डोकें उचलून थोडक्याच काळांत सगळा देश व्यापून टाकला. या त्यांच्या उदयामुळें प्राचीन आर्य लोकांचा धर्म, विद्या, आचार, इत्यादिकांचा जो सर्वथा लोपच होऊन जाण्याचा रंग आला होता तो समय दैवयोगानें टळला. या पराक्रमी लोकांनीं साऱ्या देशभर जीं जागोजाग ठाणीं घातलीं व मोठमोठीं राज्यें स्थापन केलीं, त्यांच्या योगानें यवनांनीं व म्लेंछांनीं उच्छेद करून टाकल्यामुळें आर्यांच्या धर्मादिकांवर जी ग्लानि येत चालली होती ती मागे हटून हिंदुत्वाचें जणों काय पुनरुज्जीवनच झालें. आमच्या जुन्या विद्या, कला इत्यादिकांस उत्तेजन मिळून आमच्या गतवैभवाची कळा आह्मांवर पुनः बऱ्याच प्रमाणानें आली. हीबरोबर मोठमोठ्या राष्ट्रांत आढळणारे जे निरनिराळे उज्ज्वल गुण त्यांचाहि पुनः उदय झाला. हे गुण धैर्य, साहस, शौर्य, प्रामाणिकपणा, बुद्धिप्रागल्भ्य इत्यादि होत. यांचीं उदाहरणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांत जीं सांपडतील त्यांहून मोठीं इतर कोणत्याहि प्राचीन किंवा अर्वाचीन देशाच्या इतिहासांत सांपडणें नाहींत. असो; प्रस्तुत गुण वक्तृत्व हाहि वरच्यांच्या मालिकेंतीलच एक होय. मराठ्यांचा इतिहास ज्या थोड्यांनीं सविस्तर वाचला असेल, व आपल्या देशाची गेल्या शंभर वर्षांतली स्थिति जे पुरतेपणीं ध्यानांत आणतील, त्यांची वरील गुणाच्या वास्तव्याविषयीं

खात्री झाल्याखेरीज रहाणार नाहीं. आह्मीं मागें सांगितलेंच आहे कीं वक्तृत्व याचा अर्थ प्राचीन ग्रीस व रोमच्या इतिहासावरून जो एकंदर जगाच्या मनांत बसून गेला आहे, व जो अलीकडे आपल्या देशांतहि सामान्यत: सर्व समजूं लागले आहेत, तो त्याचा केवळ एकदेश होय. वक्तृत्वसभेंत उभें राहून सभोंवतीं थाटलेल्या समाजास ' अहो, वीर हो', 'हे मद्देशबांधवहो' वगैरे खरीं किंवा खोटीं संबोधनें करून मोठ्या गंभीर स्वरानें व मोठा आविर्भाव आणून उद्देशून बोलणें हें जसें वक्तृत्व; त्यापेक्षां सेनापतीनें रणांगणावर आपल्या सैन्यास बोललेले वीर्योत्साहप्रेरक शब्द, किंवा धर्मोपदेशकानें देवळांत केलेलें धर्मव्याख्यान, किंवा सुज्ञ बापानें आपल्या पुत्रास घरगुती केलेला बुद्धिवाद, हे प्रकार वरच्याहून वस्तुत: पहातां कमी आहेत असें नाहीं. जो गुण पंडितसभेंत झळकणारा तोच वरील प्रसंगीं म्हणजे उणा पडेल असें नाहीं. सोनें किंवा रुपें यांच्या अंगीं जशी स्वत:सिद्ध योग्यता असून त्यांवर छाप असो किंवा नसो; त्याची योग्यता खरा परीक्षक तेव्हांच जाणतो त्याप्रमाणें जगांतील सामान्य व्यवहारांतहि प्रस्तुत गुण खऱ्या मर्मज्ञाच्या लागलीच लक्षात आल्यावांचून रहाणार नाहीं. असो; तर याप्रमाणें पेशव्यांच्या या जुन्या राजधानींत व इतर ठिकाणीं जरी वक्तृत्वाच्या समारंभाकरतां आथेन्स व रोम येथल्याप्रमाणें मोठाल्या टोलेजंग इमारती बांधल्या नव्हत्या, व ऱ्होडस् बेटांतल्याप्रमाणें येथें त्या कलेचा अभ्यास करण्याकरितां पाटशाला घातल्या नव्हत्या, तरी प्रकृत गुण वरील राज्यांत अनेक रूपांनीं प्रगट झालेला होता यांत संशय नाहीं. हें म्हणण्यास आधार काय हें पुढील लिहिण्यावरून स्पष्ट होईल.

९. मनुष्याच्या करणीवरून त्याच्या अंगीं असणाऱ्या निरनिराळ्या गुणांचें अनुमान करतां येतें हें जर खरें असेल, तर ज्या महापराक्रमी पुरुषानें हिंदूंस दास्यमुक्त करून सुमारें शंभर दीडशें वर्षे त्यांस स्वातंत्र्यसुखाचा व राज्यवैभवाचा अनुभव करविला त्याचे ठायीं प्रकृत गुणाचें वास्तव्य बरेंच कल्पिलें पाहिजे असें आह्मांस वाटतें. यापूर्वी शिकंदरप्रभृति जे अनेक रणधुरंधर महाविख्यात राज्यकर्ते होऊन गेले त्यांपैकीं बहुते-

कांचा राज्यसाधनसामग्री त्यांच्या पूर्वजांनींच अगोदर करून ठेविलेली होती. यास्तव एखाद्या कारागिरास उत्तम प्रकारचीं हत्यारें आयतीं तयार करून दिलीं असतां मग जशी त्यांवर त्यानें आपली करामत दाखवावी, तसाच प्रकार शिकंदर, सीजर, नेपोलियन इत्यादि राज्यकर्त्यांचा झाला. पण मराठी बादशाहीचा ज्यानें पाया घातला त्यास सगळें राज्य विश्वकर्म्याप्रमाणें केवळ नवेंच बनवावें लागलें. त्याची मूळची सामग्री म्हटली म्हणजे लोखंडासारखें भक्कम शरीर आणि मोठी विशाल बुद्धि एवढीच काय ती होती. जे मावळे लोक आतांप्रमाणेच शेतभात, मोलमजुरी किंवा कावाडकष्ट करूनच पिढ्यानपिढ्या राहिलेले, व अगदीं भाबडे व भित्रे असल्यामुळें हूं कां चूं न करतां परराज्याचा जुलूम सोसण्यास अगदीं घटावून गेलेले, त्यांचाच स्वभाव अगदीं बदलून टाकून मोठे कडवे व अभिमानी जे मुसलमान व रजपूत त्यांशीं छाती भिडावून लढण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें त्यांच्यांत आणलें. फार तर काय, पण ज्यांस आपला धर्म काय, आपला देश काय, याची साधारण चांगलीशी कल्पनाहि कधीं झाली नसेल, त्यांचा मुसलमानांशीं पुरा दुजभाव करून देऊन त्यांचा रणोत्साह व आपल्या ठायीं अनन्यभाव त्यानें इतका वाढविला कीं, हरएक प्रसंगीं आपआपलीं शिरें हातावर घेऊन व प्रत्यक्ष प्राणहि अर्पण करून त्याची कामगिरी त्यांनीं बजाविली. सिंहगडावर कल्याण दरवाजाशीं जो घोरतर प्रसंग झाला—कीं ज्या वेळेस काळोख तर ऐन मध्यान्हीचा, जवळ दिवा ना बत्ती, चढायाचा कडा सारखा पंचवीस तीस हात उंच, खालच्या लोकांची चाहूल ऐकून वरील रजपूत हत्यारबंद होऊन तयार झालेले, त्यांतून सर्वांत धैर्य खचण्यासारखी गोष्ट काय कीं, ऐन गर्दीच्या वेळेस त्यांचा मोहरा पडून सर्वांचें काळीज उडून गेलेलें. कां कीं, पुढें जावें तर रजपुतांच्या तरवारीशीं गांठ, मागें हटावें तर कडेलोट होऊन अंगाच्या ठिकऱ्यान् ठिकऱ्या उडायाच्या. असो; पण अशा भयंकर प्रसंगींहि—कीं जो नुसता मनांत आणला असतांहि अंगाचा थरकांप सुटतो—तानाजीचा धाकटा भाऊ सूर्याजी तिळमात्रहि धैर्यभंग न होतां आपल्या मोबत्यांस सांगतो, " गड्यांनों, मागच्या शिड्यांच्या आशेनर

तुह्मी मागें परतूं पहात असाल, तर दोर मी मवाच कापून टाकले, तर आतां वांचायाचा मार्ग ह्मटला म्हणजे येथील शिपायांवर तुटून पडल्याखेरीज दुसरा कोणता नाहीं; " असें म्हणून स्वतः त्यांचा ह्मोरप्या होऊन त्यानें रजपुतांस कापून काढलें, आणि पंधरा कोस दुरून गडाकडे डोळे लावलेल्या आपल्या धन्यास तेथील एका खोपट्यास आग लावून फत्ते झाल्याची वर्दी दिली ! —तर असे प्रसंग लक्षांत आणले असतां आपल्या जवळच्या लोकांस अगदीं आपलेसे करून टाकण्याचें सामर्थ्य शिवाजीच्या अंगीं किती अदभुत असेल हें काय सांगावे ! वस्तुतः पहातां तो कोण व मावळे लोक कोण ? बरें, पैशाच्या लालुचीनें त्यांनीं त्याचा आश्रय धरला असेल ह्मणावें तर वरील प्रसंगीं खुद्द थॅर्मापिलीवरहि कडी झाली असतां शिवाजीनें आपल्या सवंगड्यास एवढीं बक्षिसें तरी काय दिलीं म्हणाल तर घाच सात रुपयांचें एक एक रुप्याचें कडें किंवा एखादें मुंडासें ! तेव्हां वरील अद्भुत सामर्थ्य आमच्या महावीराच्या वाक्पटुत्वाचें होय यांत संशय नाहीं. वरील गुण त्यानें अडाणी व साधेभोळे जे मावळे लोक त्यास वश करून घेण्यांत जसा दाखविला, तसाच विजापूरच्या दरबारीं वागलेल्या वकीलाशीं बोलणें लावून त्यावर आपली पूर्ण छाप टेवण्यांत व तसेंच पुढें मोगल सरदारांस वगैरे आतून आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेण्यातहि प्रगट केला. असो; तर याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील वक्तृत्वाचें पहिलें उदाहरण त्या इतिहासाचा मुख्य आधारस्तंभ जो वरील पुरुष तो होय. दुसरें उदाहरण मराठी राज्य विसकळित झालें असतां त्यास आपल्या अंगच्या व बुद्धीच्या पराक्रमानें ज्यानें जोरदार केलें, व मोगल, पठाण, मराठे आणि फिरंगी यांस ब्राह्मणांच्या शौर्यापुढें कांपायास लावलें, त्या बाजीरावाचें होय. हा पेशवा शिपाईगिरींत, राजकारणांत, वगैरे बहुतेक गोष्टींत शिवाजी राजाशीं समत्व पावतो; व महाराष्ट्र देशाच्या सगळ्या इतिहासांत पाहिलें असतां त्याहून वरची पायरी अशी एका शिवाजीचीच आहे. असो; याच्या वक्तृत्वगुणाचा उल्लेख मराठ्यांच्या इतिहासकारानें आपल्या ग्रंथांत केला आहे. त्यांवरून व शाहू राजास त्यानें व बाळाजी विश्वनाथानें असा आपलेकांनीं

मिळून अगदीं आपल्या मुठींत ठेवला होता यावरूनहि प्रस्तुत गुणाची अनुकूलता दोघांस किती होती हें स्पष्ट दिसून येतें. पहिल्यानें पेशव्यानें तर पेशवाईचा अधिकार आपल्या वाक्चातुर्यावरच मिळविला ही गोष्ट आमच्या साऱ्या वाचकांस बहुधा विश्रुत असेलच. आंग्र्यानें मोठा पुंडावा करून खुद्द साताऱ्यावरहि येण्याचा संकेत केला असतां बाळाजीनें त्याशी मोठें युक्तीनें तहाचें बोलणें लावून शेवटीं त्यास अगदीं आपलासा करून उलटी शाहूसच खंडणी देण्याचें त्याकडून कबूल करविलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तसेंच हरएक प्रसंगीं शाहूस शहाणपणाची मसलत देणारा व संकटसमयीं पुढें तोंड देणारा वरील पंतप्रधानच होता. हा पेशवा किती उत्तम प्रकारच्या चढाईत होता हें सर्वांस माहीतच असेल, कीं स्वारी घोड्यावर बसली असतां दोहोंकडून दोघांनीं त्यास धरावें लागत असे ! तरी दिल्लीपर्यंत मोहीमा करून यानें आपल्या शेवटल्या मोहीमेंत स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांच्या बादशाहि सनदा आपल्या धन्यास आणून दिल्या. तेव्हां हीं सर्व कार्यें करतांना त्यास तरवारीच्या पाण्यापेक्षां वाणीचा सरळपणाच मुख्यत्वेंकरून उपयोगीं पडला असेल यांत संशय नाहीं. या गुणास्तव मागील अंकांत सांगितलेला जो पि-हस राजाचा मंत्री सिनियस त्याची उपमा यास साजेल. असो; आतां दुसरा पेशवा बाजीराव बल्लाळ याचा वक्तृत्वप्रसंग सांगतों. शाहूच्या दरबारीं साऱ्या प्रधानमंडळांत वरील पेशवा शिरजोरपणानें वागे, व साऱ्या मुलखांत मराठ्यांचा डंका जो फिरत होता तो याच्याच जोरावर. हें त्याचें महत्त्व सहन न होऊन श्रीपतराव नामें करून त्या वेळेस प्रतिनिधि होता तो याचा फार द्वेष करी. एके समयीं असें झालें कीं, बाजीरावानें हिंदुस्थानावर जातीनिशीं स्वारी करण्याची आपली मसलत राजास कळविली असतां वरील प्रतिनिधि त्या बेतास आडावा येऊन असें करणें फार अविचाराचें आहे असें शाहूस समजावून देऊं लागला. त्यानें आपला विचार असा सांगितला कीं, करनाटकांतील वगैरे आपल्या हातचे जे मुलूख गेले आहेत, ते अगोदर माघारी घेऊन मग मोगलांवर चालून जावें. बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, जर शिवाजी महाराजांची

बुद्धि प्रतिनिधीसारखी असती, तर विजापूर व गोंवळकोंडे आधीं घ्यावें, आणि मग हळूच युक्तीनें करनाटकांत प्रवेश करावा असें त्यांच्या मनांत येतें. पण ते अभिमानी, साहसी,—त्यांची बुद्धि थोर; त्यांनीं एकदांच करनाटक सर केलें! तर याचप्रमाणें या विस्तीर्ण व जुनाट वृक्षाच्या बुडाशींच आपण कुऱ्हाड घालूं, ह्मणजे फांद्या आपोआप खालीं आल्याच!--याप्रमाणें प्रतिनिधीनें जो विचार काढला होता त्याचें खंडन करून बाजीरावानें शेवटीं विनंति केली कीं, "जर मला आज्ञा होईल, तर कृष्णेपासून कटकनदीपर्यंत मी महाराजांचा झेंडा लावीन!" हें पेशव्याचें वीर्योत्साहयुक्त भाषण ऐकून शाहूराजा तन्मय होऊन गेला; आणि त्याच्या आजाचा आवेश क्षणमात्र त्याच्या शरीरांत संचरून सद्गदीत होत्साता ह्मणाला, "शाबास! तुमचे वडील मोठे थोर होते, त्यांचे तुह्मी पुत्रहि योग्यच आहां. मराठ्यांचा झेंडा तुम्ही हिमालयाच्या मस्तकावर नेऊन रोंवाल अशी माझी खात्री आहे!"

बाजीराव बल्लाळ यापुढें जे चार पेशवे गादीवर आले त्यांपैकीं, वरील दोघांप्रमाणें वाक्पटुत्वाविषयीं कोणाचीहि कोठें विशेष वर्णना केलेली आढळत नाहीं. ती शेवटल्याविषयीं मात्र आढळते. हे शेवटले राजमणि अद्याप सर्वांस पूर्ण माहीत आहेत, व यांच्या दुष्कीर्तीचा कलंक केवळ त्यांच्याच नांवास लागून न रहातां त्यांच्या पूर्वजांच्या शुभ्र यशासहि तो बाधक झाला आहे. 'पेशवाई' हें नांव काढतां ज्यानें पुणें वसविलें, ज्याच्या भयानें नादिरशाहास येथें धडगत न दिसून माघारा पाय घ्यावा लागला,[१] जो संपूर्ण चंद्राप्रमाणें पूर्ण आधिपत्य पावून यवनम्लेंच्छादि-

१. वरील उल्लेखाचें आमच्या वाचकास बहुधा आश्चर्य वाटेल, व ही उगीच निराधार प्रौढी झोकली आहे असा आरोप घेण्यासहि आमचे प्रतिपक्षी चुकणार नाहीत. यास्तव प्रमाण दाखल केलें पाहिजे. तें हें पहा--

'The ravages of the Persians were confined to Hindustan, and their departure was hastened by fear of the Mahrattas, then ably ruled by Bajee Rao, the second Peishwa."—— *Martin's British India.* p. 6.

[पुढें चालू]

कांनीं दीर्घकाळ संताप दिलेल्या जगतीस मुहूर्तमात्र शीतळविता झाला, जो दुष्टांस काळासारखा व सन्मार्गवर्ती मनुष्यांस केवळ पितृतुल्य असा प्रत्यक्ष धर्मच अवतरला होता, ज्या राजेंद्रास उदयकाळानंतर लवकरच दुर्दैवराहूनें ग्रासलें, ज्या राजबिंड्यास लढ्यांचा मोठा जयहि अपजयापेक्षां अधिक खेदास्पद झाला,—या सगळ्या राजपरंपरेची मुळींच आठवण न होतां ज्या गोजिरवाण्या दिसणाऱ्या दुष्ट मर्गानें काळियाप्रमाणें सर्वांचा जीवनहेतु, जो राज्यरूप—डोह त्यास आपल्या विषारानें लवकरच विषमय करून टाकिलें. दुर्जनरूप नक्रांस आंत बिन्हाड दिलें, आणि आपल्या आईचे डाव जे तिच्या जिवंतपणीं तीस घतां आले नाहींत ते निर्धास्तपणें घेतले-ज्या अधमानें नसते दुराचार आपल्या नगरांत माजवून केवळ विषयांधतेनें पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणी हिंदुधर्मांत अत्यंत घोर मानलेलें जें ब्रह्मवधाचें पातक तेंहि जोडण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं. आपल्या पदरच्या सरदारास अत्यंत नीच अपराध्यास योग्य जें शासन तें देऊन आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडलें, आणि त्यांचा समशेरबहादर भाऊ जेव्हां छातीवर चढून आला तेव्हां भागूबाईप्रमाणें पळ काढला, आणि सरतेशेवटीं ज्यांच्या जीवावर उड्या मारून पंधरा वीस वर्षे राज्यसुख भोगलें त्यांवरच उलटून दीपशलभन्यायानें आपल्याच हातीं आपला व आपल्या प्रजेचा नाश करून घेतला,—त्या राजश्रीचीच मूर्ति मनांत उभी रहाते ! असो; वरील पेशव्याचा दुर्लौकिक विशेष स्पष्टतेनें दिसण्यास दुसरें आणखी कसें कारण झालें आहे कीं, त्याची सत्ता त्याच्या मागें ज्या राज्यकर्त्यांच्या हातीं आली, त्यांचें शहाणपण, नीति, शौर्य, व्यवस्थित-

---

दुसरें—

"If Bajee Rao had been near Delhi when Nadir Shah arrived, it is not improbable that he would have joined the emperor in the defence of the empire; and could he have done so, or the Mahratta troops have been employed as auxiliaries, Nadir Shah's invasion would probably have had a very different conclusion.—*Taylor's Manual*, p. 381.

पणा वगैरे गुण सर्वांच्या प्रत्ययास येऊन दोहो राज्यरीतींतील जमीन-अस्मानची तफावत सर्वांच्या नजरेस आली. तर या दोन कारणांवरून बाजीराव ह्मणजे मूर्खांतला मूर्ख, त्याच्या अंगीं बिलकूल कर्तृत्त्व नव्हतें, असा एकंदर लोकांचा समज होऊन गेला आहे, पण ही मोठी चूक आहे. सदरील पेशव्याच्या अंगीं त्याच्या पूर्वजांचे शौर्यादि गुण तर नव्हतेच; पण दोहोंची त्याच्या अंगीं मोठी परिपूर्णता होती. एक आंतल्या आंत लावालावी करून कपटोपक्रमच रचण्याचा आणि दुसरा आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यास अगदीं मोहून टाकण्याचा. या दोन्ही गुणांचा क्रम जें दहा वीस वर्षे त्यानें राज्य केलें त्या सर्व काळभर सतत चालला होता. त्यास गादी मिळाली व ती त्यानें घालविली हें तरी वरील दोहोंचेंच फळ. नानाफडनवीसानें धाकट्या माधवरावाशीं प्रतिस्पर्धा करणारा कोणी नसावा या हेतूनें बाजीराव व त्याचा धाकटा भाऊ यांस राज्योपयोगी शिक्षण मुळींच न देतां केवळ वैदिक कर्मांतच त्यांस निपुण करून ठेवलें होतें; व त्यांची आई निवर्तल्यापासून त्यांवर मोठा सक्त पहारा ठेवला होता. पण तशा अडचणींतहि वरील दोन्ही गुणांच्या योगानें बाजीरावानें पेशव्याशीं संधान बांधलें. पुढें तें सर्व बेंड बाहेर पडून पेशव्याच्या, नानाच्या, व एकंदर राज्याच्या नाशास कसें कारण झालें तें सर्वांस माहीत आहेच; पण वरील गुप्त पत्रव्यवहारापासून बाजीरावास एक मोठी गोष्ट साध्य झाली ती ही कीं, त्याच्या पुतण्यानें आपला अधिकार आपल्या पश्चात् त्यास असावा असें लिहून ठेवलें. तें छपविण्याचा नानानें पुष्कळ उद्योग केला; पण तो सिद्धीस न जातां व्हावयाचें तें झालेंच. बाजीरावानें शिंद्यास अनुकूल करून घेऊन आपणास गादीचा मालक करून घेतलें. असो; तर याप्रमाणें शेवटल्या पेशव्यानें पेशवाई मिळविली तीच मूळारंभीं प्रस्तुत गुणाच्या बळावर. हा गुण आणखीहि दोन तीन प्रसंगीं त्यानें दाखविला. पण त्याचें वर्णन करण्यास कोणत्याहि महाराष्ट्रवासी जनास उत्साह वाटणार नाहीं. कारण त्या गुणाचा उपयोग मागें सांगितल्यासारखा कीर्तिदायक प्रसंगीं न होतां केवळ नीच कृत्यांच्या संबंधानेंच तो झाला. तरी कसेंहि असलें तरी तो

गुण वर्णनीय होता यांत संशय नाहीं. असो; आतां ते प्रसंग सांगतों. एक तर, नाना फडनवीस एवढा चाणाक्ष व धूर्त असतां व साडेतीन शहाण्यांत मोडत असतां, सदरहू पेशव्यानें त्यास दोनदां फसविलें. तें असें कीं, त्यास पकडून कैद करण्याची आंतून मसलत चालली असतां आपली त्यावर अत्यंत भक्ति आहे असें त्यास आपल्या गोड बोलण्यानें व मोठ्या नाटकी आविर्भावानें भासवून दिलें. तें सर्व त्यास खरें वाटून बाजीरावाचें अंतःकरण आपणाविषयीं शुद्ध आहे अशा भ्रमांत तो दोनदां पडला. त्याप्रमाणेंच अगदीं शेंवटीं इंग्रजांशीं लढण्याची तयारी सपाट्यानें चालली असतां माहुली येथें सरजान मालकम साहेबांशीं जें बाजीरावाचें बोलणें झालें त्यांतहि त्यानें वरील साहेबावर अशी छाप ठेवून दिली कीं, कंपनी सरकाराविषयीं याच्या मनांत मोठा स्नेहभाव वागत आहे अशी त्याची पक्की खात्री झाली; आणि त्यानें कलकत्त्यास लिहून धाडलें कीं, पेंढाऱ्याच्या लढाईंत आपणास पेशव्यापासून उत्कृष्ट तऱ्हेची मदत मिळेल. या मदतीचा प्रकार मालकम साहेबांस लवकरच पुढें कळून आला असेल ! असो; तिसरा प्रसंग गंगाधर शास्त्र्याचा. त्या भोळसर ब्राह्मणास पेशव्यापासून व त्रिंबकजी डेंगळ्यापासून दूर राहण्याविषयीं पुष्कळ सांगत होते; तरी दोघांच्या मानभावी बोलण्यास भुलून तो कालपाशाकृष्ट होत्साता त्याबरोबर पंढरपुरास निघाला. तेथें पोंचल्यावर तर त्याच्या आदरसत्कारानें तो जो कांहीं चढून गेला तो कांहीं विचारूं नये. कंपनी सरकारचें अभयवचन त्यास सुदर्शनासारखें वाटून मारेकऱ्यांच्या तरवारीहि आपल्या अंगास लागणारच नाहींत असें त्यास वाटलें कीं काय न कळे ! असो; तर याप्रमाणें ज्या सरस्वतीप्रसादानें ब्राह्मणबादशाहीचा पाया घालून पहिल्या पेशव्यांच्या कीर्तीस अधिक उज्ज्वल केलें तोच शेवटल्याच्या अपकीर्तीस मलिनतर करून वरील राज्यरूप इमारतीस धुळीस मिळवून टाकण्यास सरतेशेवटीं कारण झाला !

कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा ।
मलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखानि निघेल काय जी वाचा ॥

सन्मणिमाला.

(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) हिंदु धर्माचें उज्जीवन. (३) धर्मव्याख्यान. (४) आमच्या देशाचा अध्यात्म विचारांकडे कल. (५) इकडे सुरू झालेला एक नवा प्रकार. (६) त्याची प्रवृत्ति व मराठ्यांच्या उदयाशीं त्याचा संबंध. (७) 'कीर्तन' शब्दाचा अर्थ व मूळ प्रकार. (८) तो सध्यांच्या स्थितीस येऊन पोंचण्याचा क्रम (९) या गुणांत नामांकितपणा पावलेले लोक. (१०) राष्ट्राचें व भाषेचें झालेलें हित.

१. मागील खेपेस महाराष्ट्र देशांत राजकारणाच्या संबंधानें वक्तृत्व उदयास आल्याचा प्रकार सांगितला. आतां त्याच गुणांचा वरच्याहून फार भिन्न रीतीनें जो आविर्भाव झाला—कीं जो अद्यापहि दृष्टीस पडतो—त्याजविषयीं लिहूं.

२. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मराठ्यांची सत्ता या देशांत चोहोंकडे पसरल्यामुळें एक मोठी गोष्ट ही झाली कीं, परराष्ट्रांच्या तडाक्यापुढें हिंदूंचा टिकाव न निघून ते अगदीं क्षुद्रत्वास जाऊन पोंचण्याचा किंवा त्यांचें भिन्नत्व नष्ट होण्याचा जो समय येऊं लागला होता तो अगदीं टळला. परमुलखांतून येऊन ज्या ज्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत ठाणीं घातलीं होतीं व हिंदूंस तृणवत् मानून त्यांवर निर्वास्तपणें जुलूम चालवला होता त्या सर्वांचा वरील लोकांनीं चांगला समाचार घेतला. त्यामुळें हिंदूंची स्वतःविषयींची क्षुद्रत्वबुद्धि व त्यांविषयीं परक्यांचा तिरस्कार हीं दोन्ही तेव्हांच नाहींशीं झालीं. 'हिंदु' या नांवास हल्लींप्रमाणें तेव्हां जो अगदीं हलकेपणा आला होता तो जाऊन त्यास राज्यवैभवामुळें मोठें गौरव प्राप्त झालें. असें झालें असतां आमच्या धर्मासहि पहिल्यापासून विशेष मान प्राप्त झाला हें उघडच आहे. ज्या मुसलमानी धर्मानें हल्लींच्या त्याच्या वडील भावाप्रमाणें येथील धर्माचा समूळ उच्छेद करण्याकरितां कंबर बांधली होती तोच पुढें हळू हळू त्याशीं मित्रत्वानें राहण्यास खुषी झाला; व कोठें कोठें तर स्वतःचा परा-

भर्वाहि त्यास मुकाट्यानें सहन करावा लागला. असो; तर याप्रमाणें पर-धर्माचा पाय मागें हटून हिंदुधर्माचें पुनः सर्वत्र संजीवन झालें. हें होण्यास वरील कारणाखेरीज दुसरी एक मोठीच गोष्ट कारणीभूत झाली. ती प्रस्तुत अंकाचा विषय होय.

३. वक्त्यांच्या व्याख्यानास आधारभूत जे अनेक मोठमोठे विषय आहेत त्यांपैकींच धर्म हा एक होय. किंबहुना याचेंच प्राधान्य सर्वांवर आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. कां कीं, ज्या देशांत वकील किंवा बारिस्टर हे शब्द कोणास माहीत नाहींत; व राजकारणाच्या संबंधानें किंवा देशाभिमानाच्या स्फूर्तीनें कोणीं आपलें वक्तृत्व प्रगट केलेलें कधीं ऐकूं येत नाहीं, अशा देशांतून धर्मव्याख्यान मात्र निरनिराळ्या रूपांनीं सतत चालू असलेलें दृष्टीस पडतें. त्यांतून सर्व राष्ट्रांच्या पूर्वस्थितींत तर वरील प्रकार विशेषच आढळून येतो. याचें कारण उघडच आहे. राष्ट्रांची आद्यस्थिति ह्मणजे मनुष्याच्या बाल्यस्थितीसारखी होय. ह्मणजे लहानपणीं, किंबहुना पूर्ववयांतहि, कुतूहल जसें सतत जागृत असतें, ह्मणजे जी जी वस्तु पहावी तिची मौजच वाटून नव्या नव्या गोष्टींचा शोध करण्याकडे मनाची साहजिक प्रवृत्ति असते; त्याप्रमाणें जें राष्ट्र बाल्यावस्थेंत असतें, किंवा ती दशा संपून वरच्या स्थितीस नुकतें येऊं लागलें असतें, त्यास सृष्टीची जी आश्चर्यमय राहाटी आज अनंतकाल चालली आहे, व समुद्र, पर्वत, नद्या, सूर्य, चंद्र, पर्जन्य, विद्युत् इत्यादि सहस्रावधि महाभूतांचे जे खेळ तींत चालले आहेत, ते पाहून मोठा चमत्कार वाटतो. एखाद्या गांवढळ मनुष्यास मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत सोडून देऊन त्याची गुप्तपणें मौज पहावयास बसलें असतां त्याचें ज्या त्या पदार्थाविषयीं जसें चोज व कौतुक दृष्टीस पडेल त्यासारखीच अज्ञान राष्ट्रांतील लोकांची स्थिति होय. सज्ञान राष्ट्रांस पदार्थविज्ञानादि अनेक शास्त्रांची माहिती होऊन सृष्ट पदार्थाविषयीं बरेंच यथार्थ ज्ञान झालें असल्यामुळें त्यांची जिज्ञासा जशी तृप्त झाली असते तशी वरील लोकांची झाली नसल्यामुळें जो जो सृष्टींतील पदार्थ पहावा त्याच्या विचारांत त्यांची अप्रौढ बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते. त्यांस कसलाच कांहीं थांग

लागत नाहीं[१]. पण वरील गोष्ट केवळ बाह्य सृष्टीचीच झाली. अंतःसृष्टि जी आहे—ह्मणजे पिंडास आणि ब्रह्मांडास चाळवणारीं तत्वें आणि त्यांचे व्यापार, यांविषयीं तर कांहीं बोलूंच नये ! बाह्यसृष्टीविषयीं पुष्कळ सतत विचार करून मोठमोठ्या पंडितांनीं अनेक गहन शोध आजपर्यंत कांहीं तरी लावले आहेत; पण या दुसऱ्या सृष्टींतली एकहि निश्चित गोष्ट आपणांस आजपर्यंत कळली आहे असें म्हणण्यास कठिण पडेल. शरीरचालक जो आत्मा व विश्वचालक परमात्मा यांच्या स्वरूपाविषयीं फार प्राचीन काळापासून मोठमोठे ज्ञाते विचार करीत आले, पण त्यांचा निश्चय म्हणून कोणत्याच गोष्टींविषयीं बिलकुल झाला नाहीं. मनुष्याची मरणोत्तर काय स्थिति होते, त्याचें जनन होतें तें तरी कसें होतें—म्हणजे चित् आणि जड यांचे धर्म परस्पर एवढे भिन्न असतां त्यांचा संयोग कसा होतो,—मनुष्याची पूर्वावस्था काय असते, त्यास निर्माण करण्याचा हेतु काय, त्यास इहलोकीं जें सुखदुःख प्राप्त होतें तें कशामुळें, वगैरे शतशः गोष्टींविषयीं मनुष्य अद्याप संशयजालांत जशाचा तसाच गुंतून राहिलेला आहे. असो; तर याप्रमाणें राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंत वरील दोन्ही सृष्टींविषयीं मनुष्य केवळ अजाण असून त्या मानानेंच त्याची जिज्ञासाहि अतिशयित जागृत असते. त्यांतून दुसऱ्या सृष्टीविषयीं ज्ञान

---

१. मनुष्याच्या मूळ अज्ञानावस्थेंत बाह्य सृष्टीचा व्यापार त्याच्या ज्ञानसंस्कारविरहित मनावर कसा होतो, व जगाच्या नियंत्याची कल्पना त्याच्या हृदयावर कशी ठसते, हें पोप कवीच्या पुढील पद्यावरून लक्षांत येईल—

> Lo the poor Indian whose untutored mind
> Sees God in clouds, or hears him in the wind!

प्राचीन आर्य व ग्रीक लोकांनीं सृष्टींतील महाभूतांवर देवतत्वाची कल्पना करून 'मेघां' चा राजा जो इंद्र त्यास मुख्य देव कल्पिला, व त्याविषयींच्या, व इतर देवांविषयींच्या त्यांच्या व हिंदु लोकांच्या पुष्कळ कल्पनांचा मेळ बसतो, या गोष्टींची उपपत्ति वरील उक्तीवरून होते. अलीकडे कोणी महापंडितांनीं ' इंद्र ' म्हणजे ' ईश्वर, ' ' सूर्य ' म्हणजे ' ईश्वर, ' ' वरुण ' म्हणजे ' ईश्वर ' च असा जो पांडित्याचा कळस करून दिला आहे त्यांत तथ्य कितपत आहे हें सदरील टीपेवरून वाचकांस कळून येईल !

करून घेण्याची व तिजविषयीं विचार करण्याची तर त्यास विशेषच उत्कंठा असते. कारण एक तर ती अत्यंत अगोचर आहे; आणि जिज्ञासावृत्तीचा असा नियम आहे कीं तिचा विषय जितका गूढ, व तिच्या तृप्तीस जितके विशेष आयास, तितका तिचा जोर अधिक! दुसरें कारण असें कीं, या दुसऱ्या सृष्टीशीं मनुष्याच्या हिताहिताचा जितका निकट संबंध आहे तितका पहिलीशीं नाहीं; कां कीं, पहिलीशीं जो त्याचा संबंध आहे तो केवळ नियतकालिक असून दुसरा संबंध वरच्याहून अगदीं भिन्न आहे. म्हणजे या दृश्य जगाशीं मनुष्याचा जो संबंध आहे तो केवळ त्याच्या जीविताच्या मर्यादेपर्यंतच शरीरांतील जीवतत्व नष्ट होऊन त्याच्या परमाणूंचा सृष्टींतील तत्त्वांशीं पुनः संयोग होऊं लागला, कीं परस्परांचा संबंध तुटला. त्यापुढें ह्मणजे मरणोत्तर जी त्यास स्थिति प्राप्त होणार ती वरच्यासारखी क्षणिक नसल्यानें तिजविषयींचा विचार त्यास वरच्यापेक्षां अतिशयित महत्वाचा आहे. असो; तर याप्रमाणें परलोकाविषयींचे विचार मनुष्याच्या मनांत येणें अगदीं स्वाभाविक आहे. आणि त्यांतून ज्या राष्ट्रांस असल्या विचारांच्या गहनत्वाचा पूर्ण अनुभव येऊन चुकला नसतो, ह्मणजे असले विचार करण्यास मानवी बुद्धि किती पंगु आहे हें ज्यांस कळलें नसतें, अशांस तर त्यांचा अतिशयच हव्यास असतो. हा हव्यास पुढें अनुभवांतीं जरी पुष्कळ कमी होत जातो, तरी तो अगदीं नाहींसा असा मनुष्याच्या मनांतून कधींच होत नाहीं.

४. वर धर्माच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं त्या विषयावर विचारांची प्रवृत्ति होणें हें मनुष्यास अगदीं स्वाभाविक आहे, तें आमच्या देशास तर विशेष लागू पडतें. अध्यात्म विषयावर या देशांत पूर्वीपासून जितका विचार झाला, व एकंदर लोकांच्या मनाचा तिकडे जितका पूर्ण कल आढळण्यांत येतो, तितका बहुधा पृथ्वीवरील इतर थोड्याच देशांत सांपडेल. याचें कारण काय असेल तें असो; पण कोणी ग्रंथकार वरील वृत्तीची उपपत्ति करतांना या देशांतील उष्ण हवा, जमीनीचा पिकाऊपणा, नदीपर्वतादिकांचें विशालत्व इत्यादि बाह्य सृष्टीवरच सर्वथा निर्वाह

करतात, तें आमच्या अल्प बुद्धीस केवळ प्रशस्त वाटत नाहीं. असो; पण वरील वृत्तीचा उद्भव कशांपासूनहि झाला असला, तरी एवढें खरें आहे कीं, तिचा प्रबलपणा या देशांत कांहीं विलक्षण आहे. प्राचीन काळाची गोष्ट तर राहूं द्याच; पण अलीकडे अजूनपर्यंतहि एतद्देशीय लोकांचा कल वरील विषयाकडे मोठाच दृष्टीस पडतो. पहा कीं, कवितेचे विषय इतके नानाविध असतां, व तितक्या निरनिराळ्या प्रकारांनीं ती जगांतील इतर भाषांत आढळत असतां, एतद्देशीय सर्व भाषांत तिचा धर्माच्या व परमार्थाच्या विषयांकडेच विशेष रोख दृष्टीस पडतो. याप्रमाणेंच वक्तृत्व या शक्तीचा ओघ प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या प्रमाणें येथें ऐहिक विषयांकडे न वळता केवळ पारलौकिक हिताच्या साधनाकडेच वळला.

५. धर्मविषयक व्याख्यान प्राचीन काळीं कसें होत असे याविषयीं हल्लीं आपणांस कांहीं माहीत नाहीं. तसेंच बंगाल, कर्नाटक वगैरे इतर प्रांतीं वरील प्रकार कसा चालू आहे हेंहि आमच्यानें सांगवत नाहीं. प्रस्तुत प्रसंगीं इकडे महाराष्ट्र देशांत गेल्या शेंदोनशें वर्षांत जो एक नवा प्रकार सुरू झाला, किंवा त्यास विशेष स्वरूप प्राप्त होऊन तो मोठ्या प्रगल्भ दशेस येऊन पोंचला, त्याविषयीं मात्र येथें लिहितों.

६. वर कोणत्या प्रकारास अनुलक्षून लिहिलें आहे हें आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. हा प्रकार अर्थात् कथा किंवा कीर्तन या नांवानें जो अद्याप प्रसिद्ध आहे तो होय. याची प्रवृत्ति प्रसिद्ध साधु व शिवाजी महाराजांचे गुरु रामदास यांनीं पाडली असें ह्मणतात. ही गोष्ट कितपत खरी आहे हें सांगवत नाहीं; पण एवढें खचित कीं, वरील स्वामींच्या दिग्विजयी चेल्यानें सगळा हिंदुस्थान दणाणून दिल्यापासून प्रस्तुत प्रकार जरी पूर्वीपासून चालत आलेला असला तरी तेव्हांपासून त्यास विशेष तेज आलें. हिंदु धर्माचा यवनादिकांकडून कित्येक शतकें छळ चालला होता तो मराठ्यांच्या उदयानें बंद झाला हीच गोष्ट अगोदर लहानसान आहे असें नाहीं. त्यांतून तद्धर्मी लोकांचा चोहोंकडे पगडा झाल्यानें वरील वक्तृत्वप्रकारास

पुष्कळ उत्तेजन आलें असेल हेंहि उघडच आहे. पण मराठ्यांच्या शौर्यानें प्रस्तुत कीर्तनांस जें साह्य झालें तें असें एकपक्षीच केवळ नव्हतें; तर तें उभयपक्षीं सारखेंच झालें. ह्मणजे त्या लोकांच्या वीर्यावर हिंदुधर्माचा बचाव होऊन वरच्यासारख्या अनेक प्रकारांनीं त्याचा पुन: उत्कर्ष जसा झाला; त्याचप्रमाणें कीर्तनादिकेंकरून त्यांच्या शिपाईगिरीसहि पण साह्य झालें. खुद्द शिवाजीसच त्याच्या बापानें ठेवलेला कारभारी दादोजी कोंडदेव याच्या शिक्षणानें व आईच्या[1] घरगुती शिकवण्यानें स्वधर्माच्या रक्षणीं केवढा अभिमान पडला, व आपण शककर्ता होऊन पुरातन काळीं होऊन गेलेल्या राजांप्रमाणें पुनः धर्मसंस्थापनाच करावी या कृतसंकल्पावर त्यानें साऱ्या जन्मभर केवढा प्रचंड उद्योग केला, हें सर्वांस विदित आहेच. तसेंच इकडे होऊन गेलेल्या संतमंडळींत प्रमुख जे रामदास व तुकाराम त्या दोघांविषयीं त्याचे ठायीं किती पूज्यत्वभाव वागत होता हेंहि सर्वप्रसिद्धच आहे.[2] ग्रांट डफ यानें एके

१. शिवाजीच्या आईचें नाव जिजाबाई. हिजवर शिवाजीची अतिशय भक्ति होती. एखाद्या अवघड कामास हात घालायाचा असता अगोदर तो मातोश्रीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिचा आशीर्वाद घेत असे.—येथील कसव्याच्या गणपतीचें देऊळ हिनेंच बांधलें असें सांगतात.

२. रामदासास तर शिवाजीनें आपलें गुरु करून त्यांस सगळें राज्य वाहिलें होतें, व हें सुचण्यास आपल्या पदरीं ' भगवा झेंडा ' बाळगला होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. पण तुकारामाचा आणि त्याचा घडलेला प्रसंग सर्वांस माहीत नसेल. तो हा कीं, तुकारामाची योग्यता ऐकून शिवाजीनें त्यास आपल्या भेटीस आणण्याकरितां कारकून, घोडे, अबदागिरी वगैरे मोठा लवाजमा पाठवून दिला. पण तुकारामानें तो तसाच माघारी लावून देऊन सांगितलें कीं, ' आपण रामदासाकडे जावें; मी शूद्र असल्यामुळें उपदेश देण्याचा मला अधिकार नाहीं. ' पुढें शिवाजी स्वतः होऊन भेटण्यास आला, आणि पुष्कळ जवाहीर नजराणा म्हणून त्यानें तुकारामाच्या पुढें ठेवलें. पण तितक्या रत्नांच्या प्रकाशानेंहि त्या जन्मविरक्त योग्याचें चित्त विरघळलें नाहीं. त्यानें त्यांचा उलटा अत्यंत तिरस्कार दाखविला असो; याच काळीं वामन पंडिताचीहि कवित्वाविषयीं व साधुत्वाविषयीं ख्याति झाली होती; पण शिवाजीचा आणि त्यांचा प्रसंग घडलेला कांहीं ऐकण्यांत नाहीं.

ठिकाणीं असेंहि लिहिलें आहे कीं, शिवाजीला कथा ऐकण्याची अतोनात गोडी असल्यामुळें त्यानें केलेले बेत त्यास पुष्कळ वेळां तहकूब ठेवावे लागत; व एके प्रसंगीं तर तुकाराम बावांच्या कीर्तनांत हा आसक्त होऊन राहिला असतां शत्रूंची एक टोळी त्यावर छापा घालण्यास आली. पण तें त्यास अगदीं आयत्या वेळेस कळून येऊन तो तेथून युक्तीनें निसटून गेला. असो; तर याप्रमाणें शिवाजीच्या हृदयांत जन्मतःच जें राजतेज स्फुरत होतें त्याचें धर्माभिमानानें विशेष उद्दीपन झालें. ही वृत्ति त्यानें आपल्या अनुयायांच्या ठायीं, किंबहुना एकंदर राष्ट्रांतहि मोठी बळकट उत्पन्न केली. तिच्यामुळेंच त्यानें रचलेला राज्यव्यूह जरी पुढें मोडून लोकदृष्ट्या अगदीं नाहींसा झाला होता, तरी जसें एखादें जोरदार झाड खची करून टाकलें असतां अधिक जोरानें मात्र फोंफावतें, त्याप्रमाणें मराठे हे पहिल्यापेक्षांहि प्रबळ होऊन त्यांनीं अवरंगजेबाची व मस्त झालेल्या मोगलांची लवकरच चांगली खबर घेतली. तर याप्रमाणें हिंदूंचा धर्म आणि त्यांची राजसत्ता यांच्या परस्परामुळें उभयतांचाहि उत्कर्ष होत गेला. मराठ्यांचा इतिहास वाचणारांनीं वरील गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. महंमदी लोकांचा इतिहास जसा वरील गोष्टीशिवाय बिलकूल समजणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच इकडील लोकांचा अंमल एवढ्या थोड्या काळांत चोहोंकडे कसा पसरला व यवनांचीं मोठमोठीं राज्यें लयास कशीं गेलीं हेंहि वरील धोरण ठेवल्याखेरीज चांगलें लक्षांत येणार नाहीं.

७. असो; आतां हा कीर्तनाचा प्रकार कसा सुरू झाला, व तो अधिकाधिक पूर्णत्वास कसा पावत गेला; त्यांत वस्ताद कोण कोण होऊन गेले, व त्यापासून देशास उपयोग काय झाला, याविषयीं अनुक्रमानें लिहूं. पहिल्यानें कीर्तनांची प्रवृत्ति. 'कीर्तन' शब्दाचा धात्वर्थ 'यशाची वर्णना करणें' हा होय. यावरून ध्यानांत येईलच कीं, रामकृष्णादि अवतारी पुरुषांच्या पुराणांतून ज्या कथा आहेत त्या निवेदन करून तद्द्वारा ईश्वराचे गुणानुवाद गाणें, याचें नांव कथा किंवा कीर्तन. पण या अर्थीं वरील शब्द योजलेला संस्कृतांत कोठेंहि सांपडत नाहीं; त्याप्रमाणेंच

' कथा ' या शब्दाचाहि मराठींतल्याप्रमाणें मूळ संस्कृतांत अर्थ नाहीं.[1] या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमेंकरून ' यशोवर्णन ' आणि ' सांगणें ' किंवा ' गोष्ट ' इतकाच मूळचा आहे. असो; तेव्हां यावरून प्रस्तुत प्रकार अगदीं अलीकडे सुरू झालेला आहे हें स्पष्ट दिसतें. पण एरवीं पाहिलें असतांहि ही प्रवृत्ति नवीन पडली असावी हें सहज समजेल. कथेचें अगदीं मूळचें रूप, ह्मणजे पौराणिक कथांचें देवळांत वगैरे जमलेल्या श्रोतेमंडळींस नुसतें निरूपण करणें, हें ज्या वेळीं चालू असेल तोहि काळ अर्वाचीनच असला पाहिजे. कारण ज्या वेळेस मूळची संस्कृत भाषा सर्वांस समजत असेल, तेव्हां 'रामायणा'दि ग्रंथ सर्वांस सुबोध असल्यामुळें कथेकऱ्यांची, पुराणिकांची वगैरे गरजच नव्हती हें उघड आहे. तेव्हां संस्कृत भाषा मोडकळीस येऊन तिचे प्राकृत रूपानें जेव्हां अनेक भेद झाले तेव्हांपासून कथापुराणादिकांची रीत पडली असावी. असो; आतां या व्याख्यानविशेषाचें मूळचें रूप कसें असेल व तें हळू हळू बदलत जाऊन सध्यांच्या स्थितीपर्यंत कसें पोचलें असेल याविषयीं लिहूं.

८. प्रस्तुत धर्मव्याख्यानाचें मूळचें रूप वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, ज्या वेळीं संस्कृत भाषा बुडून प्राकृत व तिच्या देशभेदेंकरून

---

१. वरील शब्द नव्या अर्थानें योजलेले पुढील दोन श्लोकांत आढळतात—

(१) येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथनेनानुरक्ता रसज्ञा ।
येषां श्रीकृष्णलीलाललितगुणकथासादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां कीर्तनस्थो मृदंगः॥

(२) निद्राप्रियो यः खलु कुंभकर्णो
हतः समीके स रघूत्तमेन ।
वैधव्यमापद्यत तस्य कांता
श्रोतुं समायाति कथां पुराणम् ॥

पण हे दोन्ही अगदीं अर्वाचीन आहेत. पहिला श्रीधरस्वामीकृत ' वज्रविहारा ' तील होय. हा कवि कोण हें कांहीं माहीत नाहीं; पण अगदीं अलीकडचा असेल यांत संदेह नाहीं. दुसऱ्याचा कर्ता माहीत नाहीं; पण त्याच्या रचनेवरून त्याचें नवीनत्व व्यक्त होत आहे.

झालेल्या शाखा यांचाच पूर्ण प्रचार झाला तेव्हां पुराणांतील कथांचें लोकसमाजापुढें निरूपण करणें इतकाच अगदीं आरंभींचा प्रकार असावा, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळीं वरील साध्या रूपानेंच कीर्तनाची प्रवृत्ति असे. त्या वेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्कतेस आली नव्हती, चोहोंकडे यवनी अंमल चालू असून एतद्देशीय धर्माचा लोप होत चालला होता, आणि पुढें महाराष्ट्रांतील लोकांस प्रभुत्व प्राप्त झाल्यामुळें जसे अनेक कवि उदयास आले, धर्माचें उज्जीवन झालें, गायनादि कलांचा प्रसार झाला, तसें पूर्वी कांहीं नसल्यामुळें प्रकृत धर्मव्याख्यानास पुढें जसा रंग आला तसा त्या वेळेस बिलकूल नव्हता. तुकारामाविषयीं तर असें सांगतात कीं, त्याची गायनसामग्री ह्मटली ह्मणजे एक काय तो टाळ; त्याखेरीज तो दुसरें कांहीं जवळ बाळगीत नसे. तसेंच कथेंत तो प्रायः आपलेच आर्धी केलेले किंवा प्रसंगवशात् तेथल्या तेथेंच केलेले अभंग ह्मणे,आणि त्यावर व्याख्यान करी.त्याला कीर्तनाचा पहिल्यापासून नाद असल्यामुळें व त्याच्या आधींचे महाराष्ट्रकवि जे मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव आणि कबीर, सुरदास, तुळसीदास वगैरे हिंदुस्थानी कवि यांची कविता त्यानें पुष्कळ वाचली व ऐकली असल्यामुळें तो जातीचा शूद्र होता तरी त्यास पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होऊन वक्तृत्वकला त्यास साध्य झाली होती. शिवाय गीता, भागवत, योगवासिष्ठ इत्यादि अध्यात्मविषयक ग्रंथ त्यानें अनधिकारास्तव स्वतः जरी कदाचित् वाचले नसतील, तरी हरदासांच्या वगैरे तोंडून त्यांचें त्यास श्रवण झालें असेलच. हें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसतें[१]. असो; तर याप्रमाणें मराठी राज्याचा

---

१. तुकारामाचे भगवद्गीतेवर भाषांतररूप अभंग प्रसिद्ध आहेत. ते 'गीतार्थबोधिनी' नांवाच्या कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या एका ग्रंथांत आहेत. सदरील पुस्तकांत वामनाची समश्लोकी, मोरोपंताची आर्या, कबीराचे दोहोरे, ज्ञानेश्वराच्या ओंव्या, आणि तुकारामाचे अभंग हे प्रत्येक श्लोकाच्या खालीं दाखल केले आहेत. शिवाय प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांतून मुळांत सांगितलेल्या भागवतादि ग्रंथांतील वचनें पुष्कळ भाषांतररूपानें आढळतात, जसें--

[पुढें चालू]

चोहोंकडे डंका वाजून सध्यां चालू असणारा कथेचा प्रकार सुरू होण्यापूर्वी तो वरील स्थितीस येऊन पोंचला होता. म्हणजे पुराणांतील एखाद्या कथेचें आख्यान, त्यावर एखाद्या कवीच्या ओंव्या किंवा अभंग असतील तर ते, वेदान्ताचा विषय निघाला असतां ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथांतील वचनें, इतक्याच काय त्या तऱ्हा त्या वेळेस असत. पण पुढें लवकरच वामनपंडितानें संस्कृतांतील मोठमोठालीं गणवृत्तें—ज्यांस एकंदर लोक श्लोक ह्मणतात—तीं प्रचारांत आणून त्यांत निरनिराळ्या पौराणिक विषयांवर सुरस काव्यरचना केली. अमृतरायानें कटाव, चूर्णिका वगैरे नवेच छंद निर्माण करून त्यात कविता केली. शेवटीं सवाई, साकी, दिंडी, पद, दोहि संस्कृतांत नसणारे नवेच प्रकार मराठींत सुरू झाले. मोरोपंतानें आर्यावृत्तांत मोठी प्रौढ, सरस व शब्दार्थचमत्कारयुक्त कविता करून, व रघुनाथकवीनें संस्कृतांतील महाकाव्यांचा थाट मराठींत उतरून देऊन जनमनोरंजनाचें व कीर्तनास रंग आणण्याचें मोठें साहित्य करून ठेवलें. आणि सरतेशेवटीं रामजोशी यांनीं सर्वजनांस अत्यंत प्रिय जो लावणी छंद त्यास तमासगीरांच्या डफावरून काढून हरदासांच्या मृदंगावर आणून बीभत्स शृंगारास जो उद्दीपक व्हावयाचा त्यासच आपल्या वाक्प्रभावानें श्रोतृजनाच्या हृदयांत वैराग्यवृत्ति बळकट बाणविण्यास साधनीभूत केला. असो; तर याप्रमाणें नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळेस ओंव्या आणि अभंग या दोन अगदीं साध्या छंदांतच जी मराठी कविता होती ती पुढें हळू हळू संस्कृतांतील जुन्या वृत्तांनीं व मराठी कवींनीं जीं कित्येक नवींच काढलीं त्यांनीं अत्यंत सुशोभित झाली. त्यांच्या योगानें कीर्तनास पहिल्यापेक्षां अतिशयित रमणीयत्व व वैचित्र्य आलें हें उघडच आहे. दुसरें असें कीं एतद्देशीय जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तीस बहुधा सगळ्या देशभर पुष्कळ उत्तेजन मिळत गेल्यामुळें संस्कृताचा अभ्यास

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ
मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

तुकारामाचा अभंग—

माझे भक्त गाती जेथें ॥ नारदा मी उभा तेथें ॥

पुष्कळ वाढला, साधारण गृहस्थांसहि थोडी बहुत काव्यव्युत्पत्ति संपादन करणें अवश्य होऊन तसा प्रघातच पडून गेला. असें झालें असतां हर-दासांस अर्थातच संस्कृताचें अंग चांगलें बळकट ठेवणें जरूर पडलें. यास्तव प्राकृत कवितेचा भरणा जवळ बाळगून शिवाय पुराणें, काव्यें, चंपू, सुभाषित वगैरेचें साहित्यहि त्यांस आवश्यक झालें. यांच्याहि योगानें वरील दोन गुण जें वैचित्र्य व रमणीयत्व ते कीर्तनाच्या ठायीं वरच्याहून-हि अधिक वाढले. असो; तर या दोन गोष्टींनीं पहिल्या साध्या कीर्तनांत आणि गेल्या शंभर वर्षांत जी नवी पद्धति पडली तींत इतका फेर पडला. पण वरील दोहोंशिवाय तिसऱ्याहि एका गोष्टीचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. ही गोष्ट कथांत तात्कालिक लौकिक वृत्तांतास उद्देशून बोलणें व नकला करणें हें होय. हें अंग वरील दोहोंप्रमाणेंच अर्वाचीन कीर्तनास नवेंच जडलें; व यामुळें पूर्वोक्त दोन गुणांत आणखीहि अधिक भर पडली. वेदांताचा वगैरे गहन विषय सारखाच चालल्यानें श्रोत्यांस जो कंटाळा यावयाचा तो वरील गोष्टींनीं नाहींसा करण्यास वरलि साहित्य चांगलें यांत संशय नाहीं; व मधून मधून असा गंमतीचा विषय निघाल्यानें एकंदर व्याख्यानास वैचित्र्यहि येतें. गेल्या शंभर दीडशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे जी धामधूम चालली होती, व त्यांत महाराष्ट्राच्या लोकांचा चोहोंकडे जयजयकार होत होता, यामुळें येथील शेंकडों विख्यात वीरांच्या व प्रसिद्ध राजकारणी पुरुषांच्या चमत्कारिक आख्यायिका सर्वांच्या तोंडीं होत्या. त्या अद्यापहि वृद्ध लोकांच्या तोंडून कांहीं कांहीं कानीं पडतात. तर प्रस्तुत व्याख्यानास अलीकडे जें जनमनोरंजकत्व विशेषेंकरून आलें त्यास तिसरें कारण वरील आख्यायिका व लोकव्यवहारांतील विनोदात्मक गोष्टी या होत. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानप्रकार जो केवळ धर्मशील व विरक्त अशा पुरुषांसच रुचण्यासारखा मूळचा होता, तो होतां होतां लहान थोर, विरक्त रक्त, सुज्ञ अज्ञ, अशा सर्व लोकांस मनो-रंजनावह झाला.

९. आतां प्रकृत गुणाच्या संबंधानें महाराष्ट्र देशांत कोण कोण मोठ्या लौकिकास चढले तें लिहूं. हा लेख अर्थातच अगदीं संक्षिप्त व

अपुरता होईल. कारण एक तर आपल्यांत गत वृत्तांत लिहून ठेवण्याची चाल जशी असावी तशी नाहीं.[1] आणि दुसरें असें कीं, या प्रांताचा इतिहास ज्या ग्रंथकारानें लिहिला त्यानें अवांतर प्रकारची माहिती ग्रंथविस्तारभयास्तव म्हणा, अगर न मिळाल्यामुळें म्हणा, ह्मणण्यासारखी कोणतीच दिली नाहीं. जेवढा संबंध आला तेवढ्यापुरती मात्र कोठें कोठें कांहीं थोडीशी दिली आहे. असो; तर आतां पुढें जें आह्मी लिहितों तें कांहीं ऐकिवावरून व कांहीं कोठें कोठें जें लिहिलेलें आहे त्यावरूनच होय असें वाचकांनीं समजावें.

कीर्तनकारांत पहिला अत्यंत विख्यात म्हटला म्हणजे तुकाराम होय. या कवीच्या कथांविषयीं वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, शिवाजी राजाची त्यावर मोठी भक्ति असे. असा वक्ता आणि असा श्रोता असल्यावर कीर्तनाचा रंग काय पुसायाचा आहे ! जे प्रस्तुत कवीचे अभंग सध्यां दोन शतकें उलटून गेलीं असतांहि त्याच्या देशबांधवांत लहान थोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत, ज्यांची योग्यता परधर्मी लोकांसहि वाखाणणें भाग पडतें,[2] ते आदि उगमापासून कानीं पडले असतां स्वधर्माभिमानी व रामदासाचा शिष्य जो वरील राज्यकर्ता तो किती तल्लीन होऊन

१. पेशवाईंत व मुसलमानी राज्यांतून दररोजचा वृत्तात लिहून ठेवणारे अकबरनवीस म्हणून सरकारी कामगार असत हें पुष्कळांस माहीत असेल; व तशीच मोठमोठ्या गोष्टींचीं टिपणें करून ठेवण्याची चालहि मागें पुष्कळांच्या घरोघर होती,हेंहि खरें आहे.तरी वरील लेखांकडे आपल्या लोकांचें तादृश लक्ष होतें असें दिसत नाहीं. सध्यां तर अशी स्थिति आली आहे कीं, वाण्याच्या दुकानांतून जिनसांचीं जीं पुडकीं आणावीं तीं सोडून पाहतां कधीं कधीं जुनें महत्वाचे लेख किंवा शास्त्रीय वगैरे ग्रंथांचीं पृष्ठेंहि केव्हां केव्हां आढळतात. आमच्या देशास आलेल्या भिकारपणाचें व मतिमंदत्वाचें दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिजे.

२. माजी डायरेक्टर सर आलेक्जांडर ग्रांटसाहेब यांनीं मुंबईच्या एज्युकेशनल रेकर्ड ' पत्रांत तुकारामावर एक निबंध लिहिलेला आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकास माहीत असेलच. सदरील निबंधाचा प्रभाव केवढा झाला,

[पुढें चालू]

जात असेल व त्याच्या शौर्याचें किती उद्दीपन होत असेल हें सहजच ध्यानांत येणारें आहे ! एके प्रसंगीं तर बोवांचा संसाराच्या मिथ्यात्वाविषयींचा उपदेश शिवाजीच्या हृदयांत इतका ठसला कीं, त्यानें राज्य सोडून देऊन तो अगदीं विरक्त झाला; तेव्हां त्याची आई जिजाबाई तुकारामाकडे जाऊन तिनें विनविल्यावरून त्यान शिवाजीस क्षात्रियांच्या धर्मावर व्याख्यान देऊन पुनः ताळ्यावर आणला; अशी गोष्ट 'संतविजय' ग्रंथांत महिपतीनें लिहिली आहे. असो; तुकारामाच्या पुढें दुसरें नांव अमृतरायाचें. हाहि तुकारामासारखाच स्वतः कवि असून वैराग्यशील व तात्कालिक काव्यरचना करणारा होता. वृत्तांत 'कटाव' ह्मणून जो छंदोभेद आहे त्यांत यानेंच पहिल्यानें कविता केली. सदरील वृत्त वर्णनाच्या प्रसंगास किती उत्कृष्ट आहे व त्यांत प्रस्तुत कवीनें किती बहार करून दिली आहे, हें सर्वांस माहीत असेलच. हा औरंगाबादचा रहाणारा असून मूळचा मोठा संपन्न असता यानें पुढें विरक्तता धारण केली. याचा मरणकाळ 'नवनीतां' त इ० स० १७५३ असा दिला आहे. त्यावरून पेशवाईची अगदीं भरभराट असतां वरील कवि हयातींत होता असें दिसतें. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत अमृतराय पुण्यास आला

याविषयीं मागें एके ठिकाणीं आम्हीं लिहिलेंच आहे. वरील विद्वान् व रसिक साहेबानें प्रस्तुत कवीचे अभंग छापण्यास २४००० रुपये दिले, व ते अभंग दोन भाग मिळून छापून प्रसिद्ध झाले आहेत, हेंहि पुष्कळांस महशूर असेलच. वरील निबंधांत तुकारामाच्या व एकंदर हिंदु धर्माच्या संबंधानें लिहिलेल्या कांहीं वाक्यांचा आणि गतवर्षी या महिन्याच्या अंकांत दाखल केलेल्या मेकॉलेच्या व मिशनरीच्या महावचनांचा मेळ घातला असतां मोठीच मौज दिसणार आहे ! देहूच्या वारकऱ्यांस उपदेश करणाऱ्या ख्रिस्तभक्तांनीं व मेकॉलेसारख्या लेखणबहाद्दरांनीं पुढील वाक्याकडे नजर पुरविली असतां त्यांचें चापल्य बरेंच कमी होईल.

"It must be hard to convince a people who have Tuka.am in their mouths of the *intrinsic moral superiority* of the Christian doctrine."

होता, व सरकारवाड्यांत त्याची एक कथा झाली, असें म्हणतात.[१] या कवीचें कीर्तन किती रसाळ होत असेल हें त्याचीं कवनें जीं अद्याप आहेत त्यांवरून व निबंधारंभींच्या पद्यांत मोरोपंतानें त्यास बृहस्पतीचा अवतार असें ह्मटलें आहे यावरून स्पष्ट दिसतें. वरील आर्येंत प्रस्तुत कीर्तनकाराच्या वाणीच्या रसाचें जें वर्णन केलें आहे तें कवीनें स्वतःच्या अनुभवावरून लिहिल्यासारखें दिसत आहे. असो; अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंतहि पुष्कळ कविता केली आहे असें म्हणतात. तिच्या योगानें व गायनाच्या साहित्यानें याच्या वाणीचा रस व कीर्तनाचा रंग हीं विशेषच खुलत असतील. अमृतरायाच्या पुढला असामी सोलापुरकर रामजोशीबोवा. याच्याविषयींच्या लोक ज्या गोष्टी सांगतात त्यावरून ही स्वारी मोठी विलक्षण असावी असें दिसतें. हे पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते; आणि ही वृत्ति यांच्या शृंगारपर लावण्यांवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढें मोरोपंताच्या आर्यांनीं यांची मनोवृत्ति तन्मय करून, टाकून परमार्थाकडे ओढली. ती इतकी कीं, जो वाग्विलासाचा भर प्रस्तुत कवीनें असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसननिमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजिला होता, तोच पुढें जनांचें मन विषयपराङ्मुख करून आपल्या खऱ्या हिताकडे वळविण्यास त्यानें योजला. ज्यानें विषयासक्त होऊन स्त्रियांच्या लावण्याचें व विलासाचे मनोवेधक वर्णन करावें, त्याचेच ठायीं परमार्थाची वृत्ति इतकी दृढ व्हावी कीं, त्यानें विषयसुखाची अनर्थावहता व असारत्व हीं वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या हृदयावर ठाम उठवून द्यावीं हें सकृद्दर्शनीं विरोधात्मक दिसतें. आणि सामान्य प्राकृत जनांचे ठायीं वरील दोन्ही गोष्टींचा मेळ कधींहि दृष्टीस पडत नाहीं हेंहि खरें. जें एकदां विषयलंपट होऊन बसले, व ज्यांची चित्तवृत्ति केवळ तदाकार बनून राहिली, त्यास वैराग्याच्या स्थितीची कधीं कल्पनाहि होत नसते. पण विशाल मनाचे जे असतात त्यांचा प्रकार निराळा. तो वर सांगितलेल्या कवीच्या सारखा असतो. अशीं उदाहरणें आणखीहि कांहीं

१. ‘ नवनीता ’ स जोडलेलें ‘कवीचें वर्णन.’

देतां येतील. भर्तृहरींचीं तीन शतकें आमच्या वाचकांपैकीं बहुधा सर्वांस ऐकून तरी माहीत असतीलच. त्यांतील चमत्कारहि असाच आहे. जो भर्तृहरि ‘ शृंगारशतकां ’ त स्त्रियांची एवढी वाखाणणी करतो, तोच पुढें ‘ वैराग्यशतकां ’ त त्यास केवळ तुच्छ मानतो व त्यांचा तिरस्कार करतो. जगन्नाथपंडिताच्या ‘ भामिनीविलासा ’ चीहि अशीच गोष्ट आहे. पहिला भाग शृंगारात्मक असतां शेवटल्यांत त्याच्या विरुद्ध विषय आहे. फार तर काय, पण ज्या विलासी पुरुषानें यवनीच्या पायाशीं आपलें सर्वस्व वाहिलें, त्यानेंच आपल्या नातवास ‘ अश्वघाटी ’ नामक प्रसिद्ध काव्यांत विरक्तीचा उपदेश करून भक्तिमार्ग सांगितला आहे. पण नवल काय कीं, शृंगार जसा साधला तसाच शांतरसहि वरील काव्यांत उत्कृष्ट उतरला आहे. तेव्हां या सर्व उदाहरणांवरून काय दिसतें कीं, कवींच्या मनांत मानवी प्रकृतीच्या सर्व वृत्तींचा समावेश होऊन साऱ्याच अतिशयित प्रबळ असतात; आणि जिचा ज्या वेळेस पगडा असेल ती त्या समयीं त्यांच्या कृतींत पुरतेपणीं उठते[1]. यास दृष्टांत, कीं ज्याप्रमाणें स्वच्छ तेजस्वी हिऱ्यासमोर जो जो रंग असेल तो तो त्यांत अगदीं पूर्णपणें प्रतिबिंबित होतो !

असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें रामजोशाच्या लावण्यांत शृंगारवर्णन जसें उत्तम आहे, त्याप्रमाणेंच वैराग्यहि हृदयावर टळटळीत ठसण्यासारखें आहे. या कवीनें कीर्तनांत स्वकृत लावण्यांचा प्रवेश करून दिला हें मागें सांगितलेंच आहे. या गोष्टीवरून[2] व वरील लावण्यांत

---

१. असाच प्रकार मिल्टन कवीचीं दोन लहान काव्यें ‘ एक आलेग्रो ’ आणि ‘इल पेन सरेसो’ नांवांचीं आहेत त्यांमध्यें आहे. एक वाचलें असतां रंगेल आणि दुसरें वाचलें असतां उदासपणा अशा दोन वृत्ति अनुक्रमें करून मनांत उभ्या रहातात !

२. कीर्तनांत लावण्या ह्मणण्याबद्दल अद्यापहि लोकांचा ग्रह अगदीं कमी झाला नाहीं. मागें सुमारें दहा वर्षांपूर्वी पन्हाळकर म्हणून एक नामांकित हरदास येथें आले होते. त्यांचें कीर्तन वरील कारणास्तव पुष्कळ असमंजस व

[पुढें चालू]

त्यानें याज्ञिकांवर, धर्माचें दंभ माजविणारांवर, वगैरे जो खूप भडिमार करून दिला आहे त्यावरून कवीच्या अंगाचा धीटपणा, उद्दामपणा व आवेश हे सर्व गुण व्यक्त होतात. प्रस्तुत स्वरचित कवनें तो जेव्हां कथेंत ह्मणत असेल तेव्हां सामाजिकांच्या मनावर त्यांचा प्रभाव कांहीं विलक्षण होत असेल यांत संदेह नाहीं ! शिवाय तो चतुर वक्ता असल्यामुळें त्याची त्या वेळच्या कीर्तनकारांत मोठीच कीर्ति असेल असें अनुमान होतें. या कीर्तनाच्या संबंधें प्रस्तुत कवीविषयीं अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, एका सावकाराचें त्याजकडे पांच सहा हजारांचें येणें असतां तें त्यानें एका कीर्तनाची कबुलायत करून घेऊन सोडून दिलें. त्याप्रमाणेंच त्याजवर ब्राह्मणांनीं बहिष्कार घातला असतां शंकराचार्यांनीं खुद्द आपण होऊन त्यास पंक्तिपावन करून घेतलें, वगैरे पुष्कळ चमत्कारिक आख्यायिका याविषयीं लोकांच्या सांगण्यांत आहेत.

रामजोशाच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषेंकरून नांव घेण्यासारखे असे एक दोनच आहेत. एक संगमनेरास रहाणारा अनंतफंदी, आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर. यापैकीं दुसऱ्याविषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागें एका अंकांत सांगितल्या आहेत. ग्रांट डफ साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेसें वृत्त टीपेंत लिहिलें आहे तीवरून असें समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय यांनीं पुष्कळ कवनेंहि केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें बरीच प्रशंसा करून तीं जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली केली आहे. या शिफारशीप्रमाणें आजपर्यंत कांहीं झाल्याचें कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणलें असतां त्यांतील टीपेकडे कोणीं विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेंसें आश्चर्यहि वाटावयास

अरसिक लोकांस अप्रशस्त वाटे. वरील गोसाव्याजवळ इतर मराठी कवींसारख्या रामजोशाच्या लावण्यांचा पुष्कळ भरणा होता आणि त्या म्हणण्याची त्याची रीत फारच बहारदार असे. मराठी कवितेची माहिती करून घेऊन तिचा आस्वाद ज्यांस घेणें असेल त्यांनीं वरच्यासारखे प्रसंग कधीं दवडूं नयेत.

नको ! असो; वरील शिफारस आह्मी आमच्या वाचकांसहि वरील दोघां कीर्तनकाराच्या संबंधानें करतों. ती वरच्यासारखी फुकट न जावो म्हणजे झालें.[१]

१०. येथवर कीर्तनाच्या स्वरूपाचें वगैरे कथन करून त्या गुणांत प्रख्यातीस आलेल्या मनुष्यांचें कांहीं वर्णन केलें. आतां सरतेशेवटीं या व्याख्यानविशेषापासून एकंदर राष्ट्राच्या व भाषेच्या संबंधानें कोणती कार्ये उद्भवलीं याविषयीं विचार करूं. मराठ्यांच्या शौर्याचें उद्दीपन करण्यास व हिंदुधर्माचें उज्जीवन करून त्याचा प्रसार करण्यास प्रस्तुत कथांचा किती उपयोग झाला हें एक वर सांगण्यांत आलेंच आहे. शिवाय ज्या काळीं सध्यांप्रमाणें चोहोंकडे शाळाशिक्षणाचा क्रम चालू नव्हतां, व ग्रंथवाचनाच्या आतांप्रमाणें सोयी नसल्यामुळें व्यवहारचातुर्य, रसिकता, बहुश्रुतपणा वगैरे संपादन करण्यास कोणताच मार्ग नव्हता, अशा वेळेस कीर्तनाचा उपयोग वरील संबंधानें मोठाच समजला पाहिजे. हें एक झालें. आतां मराठी भाषेस कथेच्या प्रवृत्तीपासून कोणकोणते फायदे झाले ते पहा. एक तर महाराष्ट्र भाषेंतील कविता कीर्तनामुळें वांचली गेली; ही प्रवृत्ति नसती तर ती सफाई बुडण्याचाच रंग होता. कारण हल्लींप्रमाणें त्या वेळेस छापण्याची सोय नसल्यामुळें पैसा खर्च करून किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याचा आश्रय मिळवूनहि ग्रंथाचा अगोदर नुसता प्रसार होण्याची सुद्धां सोय नसे. जें काव्य किंवा जो ग्रंथ खरोखरीच

---

१. दोघांचींहि कवनें प्रयत्न केला असतां मिळण्यासारखीं आहेत. तीं छापून प्रसिद्ध केलीं असतां तीं संग्रहास ठेवूं इच्छिणार पुष्कळ लोक सापडतील असें वाटतें. मौलस्वर्थच्या कोशांत ' मुरकुंडी ' या शब्दाची व्याख्या करतांना ' अनंतफंदीच्या कथेवर हजारों माणसांच्या मुरकुंड्या पडतात " असें उदाहरण दिलें आहे. त्यावरून त्या काळीं [सुमारें १८३०] फंदीच्या कथेची केवढी कीर्ति असे हें दिसून येतें ! हा कवीहि रामजोशासारखाच मोठा फटिंग होता असें म्हणतात, यानें बाजीरावाच्या शेवटच्या गर्दीचें मोठें मौजेचें वर्णन केलें आहे; आणि बाजीरावाविषयीं भर कथेंत वगैरे बोलावयास तो अगदीं वचकत नसे असें सांगतात.

योग्यतेचा असून लोकप्रिय होईल तोच उतरून घेऊन पदरी बाळगण्याची लोक आस्था धरीत, अशी त्या वेळची स्थिति होती. तेव्हां अशा रीतीनें मराठी कवींचीं काव्यें किती वेळ तगलीं असतीं ? पण कीर्तनकारांस त्यांचें अगत्यच पडल्यामुळें, व जितका मोठा भरणा असेल तितका त्यांस उपयोगी असल्यामुळें त्यांस वरील कवितेचा संग्रह करावाच लागला. मग त्यांच्या तोंडून प्रस्तुत कवींची उत्कृष्ट पद्यें सर्वांच्या कानीं पडल्यामुळें लोकांत त्यांचा प्रसार होऊन श्रीमान् व रसिक गृहस्थांस लेखकांकडून सगळे ग्रंथचे ग्रंथ उतरवून जवळ संग्रहास ठेवण्याची इच्छा झाली. असो; तर याप्रमाणें कवींच्या वित्ताचें संरक्षक हरदास हे झाले, पण इतकेंच नव्हे, या लोकांनीं जुन्या कवींच्या यशोरूप देहाचें जसें रक्षण केलें तसेंच पण पुढच्याचे पोषण करणारेहि हेच झाले. गेल्या शंभर दोनशें वर्षांत जे वामन अमृतराय, मोरोपंत, रघुनाथपंडित इत्यादि कवि होऊन गेले त्यांच्या कृतींचा चोहोंकडे आदर होण्यास व प्रसार होण्यास वरील पुरस्कर्त्यांशिवाय दुसरें कोणतेंहि साधन नव्हतें. यांच्या व्याख्यानाच्या द्वारानेंच ते लोकांच्या हृदयांत शिरून तेथें अढळपद पावते झाले. मोरोपंताच्या आर्यांस लोकप्रीतिपात्र करण्यास[1] रामजोशीच कारणभूत झाला ही गोष्ट तर सर्वांस माहीत आहेच. असेंच इतर सर्व कवींचेंहि कोणी कोणी विशेष चहाते होऊन त्यांच्या परिश्रमानें त्या कवींच्या कीर्तीचा प्रसार झाला असेल यांत संशय नाहीं. असो; तर महाराष्ट्रांत जी आजपर्यंत कविता झाली तिचें रक्षण व प्रसार केल्यामुळें कीर्तनकर्त्यांचा मराठी भाषेवर मोठाच उपकार झाला. दुसरें असें कीं, हरदासास मागें सांगितल्याप्रमाणें संस्कृताचें अध्ययन करणें भाग

---

१. या कवीच्या वृत्तीचा पालट मोरोपंताच्या कवितेनें केला. याविषयीं मागें लिहिलेंच आहे. कवीचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जांवयाच्या सारखाच बहुतांशीं आहे. याच अर्थास अनुलक्षून वरील दोघांविषयीं कोणीं आर्या केली आहे.

जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला ।
तैशी दिधलि मयूरें स्वार्या ती रामजोसितात्याला ॥

पडल्यामुळें व कथेंत मोठे प्रौढ शब्द योजावे लागल्यामुळें एतद्देशीय भाषेंत संस्कृत शब्दांची पुष्कळ भर पडून तीस प्रगल्भता व वैचित्र्य हीं प्राप्त झाली. तसेंच हिंदुस्थानी, फारशी वगैरे शब्दहि मराठी [1] व हिंदुस्थानी कवींनी केलेली त्या भाषेंतील कविता कथेंत निघाल्यामुळें देशभाषेंत सामील झाले. तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानाचे योगानें महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य झालें. हा त्यापासून झालेला दुसरा नफा. याखेरीज ऐतिहासिक वृत्तांत प्रकृत प्रसंगीं निघाल्यानें व नकला, विनोद यांचाहि कथेंत समावेश असल्यानें इतिहासाची माहिती एकंदर लोकांस सहज रीतीनें झाल्यासारखी होऊन विनोदात्मक भाषेचीहि सरणी आमच्या भाषेंत क्रमाक्रमानें पडत गेली, अशा आणखीहि कांहीं गोष्टी सांगतां येतील. तर याप्रमाणें एकंदरीत या संप्रदायापासून एकंदर राष्ट्रास व देशभाषेस पुष्कळ उपयोग घडला यांत संदेह नाहीं.

केयूरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षियंते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ।।[2]

नीतिशतक-

(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) वक्त्याचे गुण. (३) मनाचा शुद्धपणा. (४) विद्वत्त्व. (५) इतर गुण. (६) वक्तृत्वापासून उपयोग.

१. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचे विभाग झाले. आतां शेवटल्याविषयीं

---

१. अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंत कविता केली आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. तशीच तुकारामानेंहि कांहीं केली आहे. ती मुंबईस नुकत्या छापलेल्या आवृत्तींत घातली आहे.

२. "पुरुषास शोभा जी येते ती बाहुभूषणांनीं, चंद्रासारख्या तेजस्वी हारांनीं, स्नानानें, गंधादिविलेपनानें, फुलांनीं, किंवा केशसंस्कारानें येत नाहीं; तर एका संस्कारयुक्त वाणीनेंच मनुष्य शोभा पावतो ! कां कीं वरील सर्व भूषणें अल्पकालिक असून वाणीचें भूषण मात्र सतत रहाणारें होय."

विचार करूं. यांतील विषय, वक्त्यास अत्यंत आवश्यक गुण कोणते, व प्रस्तुत कलेपासून उपयोग काय, वगैरे होय.

२. आतां पहिल्यानें वक्त्याचे गुण. हे गुण ह्मटले ह्मणजे मागें कवीचे कित्येक अंगभूत गुण जसे सांगितले तशांसारखे वक्त्याच्या अंगीं जे जन्मसिद्धच असले पाहिजेत ते होत. हे एकदां चांगले समजलें असतां कोणाहि मनुष्यास कितपतसें वक्तृत्व करतां येईल याचा तेव्हांच अजमास काढतां येत जाईल.

३. वरील गुणांत पाहिला ह्मटला असतां मनाचा शुद्धपणा म्हणजे जें बोलणें तें केवळ मनापासून व मनाची पूर्ण खात्री होऊन बोलणें हें होय. पूर्वी वरील गुण कवीस किती आवश्यक होय, व स्वानुभवावांचून केलेलीं वर्णनें किती नीरस व अप्रयोजक उतरतात हें बरेंच सविस्तर सांगितलें आहे. तेंच प्रस्तुत कलेसहि लागू पडतें. कारण कवि व वक्ता या दोघांचाहि उद्देश हृदयवृत्तींस क्षोभ उत्पन्न करायाचा असल्यामुळें त्यांचे गुण पुष्कळ अंशीं एकमेकांशीं मिळतात. दोघांत मोठा भेद इतकाच आहे कीं, वक्त्यास तर्कशास्त्राचाहि जसा अवश्य प्रयोग करावा लागतो तसा कवीस लागत नाहीं. चित्ताचें रंजन होऊन अंतःकरणांत रसाविर्भाव झाला ह्मणजे झालें कवीचें काम; मग त्यानें वर्णिलेल्या गोष्टी निवळ खोट्या असल्या, व केलेलें प्रतिपादन अगदीं चुकलेलें असलें तरी कांहीं हरकत नाहीं. पण वक्त्यास दोन्हीहि सांभाळावीं लागतात. नुसतें मनोरंजन झालें, व हृदयास मोठा द्रव येऊन डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चालल्या, तर तेवढ्यानेंच वक्त्याचें कार्य झालें असें नाहीं, जे बुद्धीचे कोते असतील व युक्तिशून्य असतील त्यांस वरच्यासारखीं भाषणें यथार्थ वाटतील खरीं; पण सद्सद्विवेचनानें ज्यांच्या बुद्धीस रुक्षता व प्रखरत्व हीं आलीं असतील त्यांस वरील प्रकार मुळींच मान्य न होऊन त्यांस तो उलटा तिरस्कारास्पद व उपहास्यहि वाटेल. असो; तर कवींत व वक्त्यांत हा विशेष आहे. तरी ज्या पक्षीं वक्तृत्वाचा मुख्य भाग श्रोत्यांचीं अंतःकरणें वश करून घेणें हाच होय, त्या पक्षीं वरील स्वानुभव कवीस जसा अवश्य होय तसाच

तो वक्त्यासहि होय. पण तो पूर्णपणें होणें हें वरील शुद्धतेखेरीज संभवत नाहीं. कालिदासानें म्हटलें आहे,

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

" मळानें ज्याचा स्वच्छपणा नाहींसा झाला आहे अशा आरशाच्या भिंगावर छाया नीट उठत नाहीं, पण तेंच शुद्ध म्हणजे निर्मळ असेल तर तिचा प्रवेश आंत सहज होतो. " तर हीच गोष्ट मनुष्याच्या मनासहि लागते. ज्याच्या मनावर दंभ, स्वार्थबुद्धि, वगैरे दुर्विकारांचें पटल सांचलें नसेल त्याच्याच ठायीं कोणतीहि थार मनोवृत्ति यथास्थित प्रतिबिंबित होईल. आणि तसें झालें असतां प्रकाशकिरणांच्या धर्माप्रमाणें तिचें परावर्तनहि तसेंच निर्मळ पडेल !

वर सांगितलेल्या गोष्टीचा प्रत्यय आजपर्यंत मोठ्या प्रख्यातीस चढलेल्या सर्व वक्त्यांच्या चरित्रावरून येईल. पहिल्यानें डिमास्थेनीस घ्या. या वक्त्याची स्वदेशप्रीति केवढी बलवत्तर होती हें त्याच्या मागें सांगितलेल्या वृत्तांतावरून व त्याचा अंत कसा झाला यावरून स्पष्ट दिसून येते. ज्या फिलिप राजावर तो एवढा भडिमार करून सगळ्या ग्रीस देशाचें सतत प्रोत्साहन करीत होता त्याजपासून इतर कांहीं वक्त्यांप्रमाणें जर तो लांच घेता व त्याचा लाचार होऊन बसता, तर त्याच्या वक्तृत्वास कोणी विचारतांना, व तें अशा कडाक्याचेंहि होतें ना. तसेंच त्या वक्तृत्वापासून जें मोठें कार्य निष्पन्न झालें कीं, त्याचे सगळे देशबांधव एकवट होऊन त्यांनीं मासिडनच्या राजाशीं शेवटला समरप्रसंग केला, त्याची तर एरवीं वार्ताहि नको होती. दुसरें उदाहरण सिसरोचें. याच्याहि वेळीं रोम शहराची स्थिति डिमास्थेनीसच्या वेळेच्या सारखीच झाली होती. ग्रीक लोकांचें पूर्वीचें शौर्य व देशप्रीति हीं नष्ट होत जाऊन फिलिप राजास सगळा देश जसा सहज पादाक्रांत करून टाकतां आला, त्याचप्रमाणें रोमन लोकांचेंहि पिऱ्हस, हानिबल यांच्या वेळचें मान, सिसरोच्या वेळेस अगदीं पालटून गेलें होतें. बुद्धीच्या व तरवारीच्या जोरानें जो सर्वांस डोईजड होईल त्यास सगळें राज्य आपल्या

कबजांत आणण्यास फारसा प्रयत्न नको होता. ही गोष्ट सीजर यानें बहुतेक साध्य केलीच होती हें सर्वांस माहीत असेलच. असो; तर याप्रमाणें वरील वक्त्याच्या काळीं रोमन लोकांचें पूर्वींचें सत्त्व अगदीं निघून गेलें होतें. अपार संपत्तीपासून होणारे वाईट परिणाम जें बलहीनत्व व दुराचारप्रीति यांचा त्या काळीं जिकडे तिकडे पुष्कळ प्रादुर्भाव झाला होता. अशा वेळींहि ' भांगेंत तुळस ' या ह्मणीप्रमाणें कोणी कोणी सज्जन व थोर मनुष्य विरलतेनें आढळतातच. अशांपैकींच त्या वेळेस सिसरो हा होता. चोहोंकडे व विशेषतः श्रीमंत लोकांच्या घरोघर नाना तऱ्हेचे दुराचार माजले असतां, व पूर्वींच्या रोमन लोकांचे सर्व सद्गुण नष्ट होत चालले असतां, सिसरोचे ठायीं मात्र पूर्वींच्या लोकांप्रमाणें स्वदेशप्रीति, सदाचरण, धर्मनिष्ठा हे गुण वसत होते. तर तात्पर्य काय कीं, वरील गुणांनीं प्रस्तुत वक्त्याचें मन अत्यंत शुद्ध राहिलें असल्यामुळेंच त्यानें वेरिस, क्याटिलैन, आंटनी, यांवर जो तडाका उडविला तो उडाला. आपला मतलब साधण्याकरतां किंवा प्रतिष्ठा मिळविण्याकरतां जर तो सभाप्रस्थानीं उभा राहून पांडित्य करता, तर सला, सीजर अशांसहि जो त्याचा धाक वाटे व क्याटिलैन, आंटनी अशा सारख्यांस त्यानें जें पळवून लाविलें, तें कधींहि झालें नसतें. तिसरें उदाहरण इंग्लंडांतील वक्त्यांचें. या वक्तृवर्गांत प्रमुख जो बर्क त्याविषयीं मागें अठराव्या अंकात बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यावरून आपल्या देशाशीं त्याचा बिलकूल संबंध नसतां केवळ भूतदयेनें व अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें त्यानें इकडची अतोनात माहिती मिळविली, सात वर्षें हेस्टिंग्स याचा पार्लमेंट सभेंत सारखा पिच्छा पुरविला, व सात हजार कोस दूर असणाऱ्या हिंदुस्थानांतील लोकांचा स्वतःच वकील बनून त्यांच्या तर्फेनें पहिल्या गवरनर जनरलास आरोपी ठरवून पार्लमेंटांतील पिंजऱ्यांत उभा केला, या सर्व गोष्टींवरून त्याच्या मनाचा थोरपणा व शुद्धपणा स्पष्ट दिसून येतो. हेस्टिंग्स याजवर त्याने सात वर्षे सारखा जो गहजब उडवून दिला याचें कारण त्याची पूर्वींची कांहीं चुरस होती ती होय, असें जें कित्येक ह्मणत असत त्याचें मेकॉलानें आपल्या निबंधांत खंडन करून

टाकलें आहे, व असें दर्शविलें आहे कीं, प्रस्तुत वक्त्यानें हेस्टिंग्जवर जो एवढा त्रिभु रचला तो केवळ त्याच्या राक्षसी कृत्यांचा त्यास अतोनात संताप येऊन गेल्यामुळेंच होय[1]. असो;तर वर जो वक्तृत्वास अत्यंत आवश्यक म्हणून गुण सांगितला तो या तिसऱ्या महावक्त्याच्या ठायींहि अगदीं परिपूर्ण होता. त्याच्या योगानेंच त्या सगळ्या प्रकरणास अतिशय शोभा येऊन तो प्रसंग एकंदर जगाच्या चिरकाळ ध्यानांत रहाण्यासारखा झाला आहे. वरील गुणानें बर्कच्या वक्तृत्वाचें तेज किती वाढलें व त्याच्या प्रतिपक्ष्यांस तें केवढें दुःसह झालें याचा दाखला आह्मांपाशीं एक फार पसंत आहे. तो दुसऱ्या तिसऱ्याचा नव्हे; तर खुद्द खाशा स्वारीचाच आहे. हिंदुस्थानचे पहिले अधिपति एक गुडघा टेंकून पार्लमेंटच्या पिंजऱ्यांत जेव्हां उभे राहिले, व पहिल्यानें बर्क यानें फिर्यादीचीं कलमें वाचून व एकंदर मोकद्दम्याचें स्वरूप सर्वांच्या लक्षांत आणून देऊन मुख्य आरोपीवर जेव्हां भडिमार चालविला, तेव्हां त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती त्यानें येणेंप्रमाणें लिहून ठेविली आहे. तो म्हणतो, "त्या वेळेस एक अर्धा तासभर मी केवळ आश्चर्यस्तब्ध होत्साता वक्त्याकडे पहात होतों; आणि त्याचे शब्द माझ्या हृदयास इतके टोचले कीं, कांहीं वेळपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर माझ्यासारखा दुष्ट कोणी मनुष्य नसेल असें मला वाटत होतें!"

असो; बर्कच्या खालोखालच मोठे नामांकित वक्ते जे दोघे पिट व फॉक्स वगैरे दुसरे कित्येक वक्ते, त्यांचीहि अशीच गोष्ट होय. पहिला

---

१. प्रस्तुत विषयाच्या संबंधाचा मेकॉलेचा लेख फार उत्कृष्ट आहे म्हणून मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. तो वरील वक्त्याची योग्यता चांगली ध्यानांत येण्याकरितां समग्र वाचण्याविषयीं आम्ही येथें आमच्या वाचकांस पुनः शिफारस करतों. वॉरन हेस्टिंग्स याच्या एकंदर वर्तणुकीविषयीं व प्रस्तुत ग्रंथकाराचे गोड गोड व लडिवाळपणाचे लेख कोणत्याहि सत्यपक्षपाती व न्यायाभिमानी मनुष्यास, व त्यांतून एतद्देशीय वाचकांस तर, बिलकूल पसंत पडणार नाहींत हें खरें; तरी वरील निबंध मोठ्या सफाईनें लिहिला असल्यामुळें व वरच्या सारखीं उत्कृष्ट स्थळें त्यांत असल्यामुळें इकडील लोकांनीं तो विशेषेंकरून वाचण्यासारखा आहे.

पिट ऊर्फ लार्ड च्याथम याचें उदाहरण तर वरील सिद्धांताचा प्रत्यय दाखविणारें व त्याचें दृढीकरण करणारें मोठेंच उत्कृष्ट आहे. हा जेव्हां 'हौस आफ कामन्स' (मध्यम प्रतीच्या लोकांची सभा) हींत पहिल्यानें बोलूं लागला, त्या वेळेस राजाचे दिवाण सर राबर्ट वॉलपोल हे सगळा राज्यकारभार आपण हातीत होते. वरील सभा केवळ नांवाला मात्र असून वॉलपोल जी करील ती पूर्वदिशा असा प्रकार होता. राजाचा खजिना स्वाधीन असल्यामुळे लोकांच्या तर्फेनें जो भांडायला उठेल त्याची मूठ गच्च भरून दिवाण साहेबांनीं त्यास खालीं बसवून टाकावें. या श्लाघ्य कृत्यांत त्यांस इतकें यश आलें कीं, 'प्रत्येक मनुष्याची ज्याची त्याला किंमत आहे[1]' अशी त्यांनीं एक ह्मणच करून टाकिली. ती यांच्या नांवावर अद्याप चालत आहे. असो; पण सरशेवटीं वरील प्रख्यात वक्ता मात्र त्यांस मोठा वस्ताद भेटला. त्यावर त्यांचे कुटिल प्रयोग सर्व व्यर्थ होऊन त्यांस आपली आवडती ह्मण माघारी घ्यावी लागली. पिट हा त्या वेळेस वयानें लहान होता, पण वरील अमूल्य गुणास्तव त्याचें वजन चोहींकडे एकदम असें बसून गेलें, व त्याच्या सरस्वतीच्या ओघास त्याच्या योगानें अशी उद्दामता प्राप्त झाली कीं, वरील दिवाणाचें तेज या नव्या वक्त्यापुढें लोपत चाललें. सरतेशेवटीं त्यास आपल्या हुद्दयाचा राजीनामा देणें भाग पडून सगळें राजतंत्र पिट याच्या हातीं आलें. तें त्यानें कांहीं वर्षें मोठ्या दक्षतेनें सांभाळून आपल्या नांवाचा सगळ्या जगभर जयजयकार करून सोडला. आणि त्याच वेळेपासून कामन्स लोकांच्या सभेचें जें राज्यांत वजन आहे तें बसलें.

---

१. 'Every man has his own price.' या म्हणीवरून खरा प्रामाणिकपणा म्हणून जगांत मुळींच नाहीं, अशी वरील प्रधानाची समजूत होती हें स्पष्ट दिसतें. हें अर्थातच सर्वांशीं खरें नाहीं. असें ह्मणणें ह्मणजे एकंदर मनुष्यजातीची अब्रू घेणें होय. असो; 'हितोपदेशां'त अशाच अर्थाची पण निराळ्या अभिप्रायानें केलेली एक उक्ति आहे—

पंचभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।
कोऽपि लक्षैः कृती कोपि लक्षैरपि न लभ्यते ।।

असो; तर याचप्रमाणें मनाचें शुद्धत्व हा वक्त्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांपैकीं पहिला होय. जें श्रोत्यांस सांगावयाचें तें वक्त्यास पूर्णपणें भासून त्यानें अंतःकरणाच्या केवळ कळवळ्यानें जर प्रगट केलें नसेल, तर तें ऐकणारांच्या हृदयास विशेष ह्मणण्यासारखा विकार करील हें मुळींच संभवत नाहीं. त्यानें ओढून ताणून आणलेल्या आवेशास कांहीं अतज्ञ लोक कदाचित् भुलून जाऊन फसतील; पण खऱ्या मार्मिक श्रोत्यांस केवळ लटपटपंची केल्यानें लेशमात्रहि द्रव येणार नाहीं. यास्तव ' पुराणांतील वांगीं पुराणांत ' असा कपटभाव मनांत धरून जो वक्तृत्व करील त्यानें तें न केलेलें बरें; कारण तशानें त्याचे श्रम तरी वांचतील. आपल्या भाषेंत एक उत्कृष्ट ह्मण आहे, कीं ' जाळावांचून कढ नाहीं; आणि मायेवांचून रड नाहीं. ' तर या लहानशा वाक्यांत येथवर सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा थोडक्यांत समावेश होतो.

४. वक्त्यच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असा दुसरा गुण विद्वत्व होय, म्हणजे ज्याविषयीं बोलावयाचें त्याविषयींची पूर्ण माहिती असून साधक बाधक प्रमाणें त्यास सारीं अवगत पाहिजेत. शिवाय अनेक ग्रंथांच्या अवलोकनानें जें बहुश्रुतत्व अंगीं येतें तेंहि त्यास अनुकूल पाहिजे. अशी सर्व सामग्री असली म्हणजे ज्या विषयावर बोलावयाचें त्याचें त्यास परिपूर्णतेनें उद्घाटन करतां येऊन श्रोत्यांचें मन संशयमुक्त होतें, व केलेलें भाषण त्यांच्या हृदयावर पूर्णपणें ठसतें. वर सांगितलेले तिन्ही वक्ते याप्रमाणेंच मोठे विद्वान् होते,व त्यांच्या कोटिक्रमापुढें कोणाचाहि टिकाव निघत नसे. वरील गुण मुख्यत्वेंकरून वकिलांच्या अंगीं अवश्य पाहिजेत. सिसरो तर मूळचा वकीलच होता; व बर्कनेंहि पार्लमेंटांत आमच्या देशाची एक पैहि फी न घेतां वकीलीच केली; आणि काळ्या गोऱ्या लोकांचा मोकदमा चालला असतां जसे अद्याप फैसले झालेले दृष्टीस पडतात तसाच वरील महाप्रसंगीहि एवढें अवडंबर रचलें असतांहि झाला. असो; या ठिकाणीं विख्यात तत्त्वज्ञ जो सर फ्रयानूसिस बेकन त्याच्या वकीलीविषयीं प्रसिद्ध कवि बेन जॉनसन यानें लिहिलेला एक उत्कृष्टचुटका सरतेशेवटीं देतों. हा कवि महाविख्यात जो शेक्सपीयर त्याचा जिवलग मित्र होता, व

त्याच्याप्रमाणें याचीहि कीर्ति त्याच्या नाटकांवरच आजपर्यंत चालत आली आहे. हा बेकन याच्याहून पुष्कळ वडील होता; तरी त्याच्या कीर्तीचा व वैभवाचा त्यास तिळमात्रहि मत्सर न वाटतां त्यानें बेकनच्या स्तुतिपर पुष्कळ मजकूर लिहून ठेवला; तो अद्याप प्रसिद्धच आहे. बेकनच्या वक्तृत्वाविषयीं तो येणेंप्रमाणें लिहितो—" माझ्या वेळीं एक उत्कृष्ट वक्ता चोहोंकडे गाजत होता. त्याचें भाषण मोठें प्रौढ असे. ज्या वेळेस तो विनोद करी त्याखेरीज करून त्याचें भाषण नेहमीं अतिशय गंभीरतेचें असे. त्याच्या सारखा बेताबेतानें, युक्तीस धरून, व अर्थगांभीर्यानें बोलणारा माझ्या पहाण्यांत दुसरा कोणी आला नाहीं; त्याच्या बोलण्यांत वायफळ असा एक शब्द किंवा एक अक्षरहि नसे. ज्या त्या शब्दास त्याचीच अशी कांहींना कांहीं तरी खुबी असायाचीच. त्याच्या श्रोत्यांतून एखाद्यानें जर क्षणभर एकीकडे पाहिलें किंवा कोणाला खोकला आला, तर तितक्यांतहि कांहीं गहन अर्थाचे शब्द निघून जाऊन त्यांची त्यास हळहळ वाटावी. तो बोलायाला उठला कीं सर्वांनीं स्तब्ध होऊन त्याच्या बोलण्याकडे एकाग्र चित्त द्यावें; आणि न्यायाधीशांचे रागद्वेष केवळ त्याच्या स्वाधीन असत. त्यांच्या साऱ्या मनोवृत्ति या वक्त्याच्या जशा काय मुठींत होत्या. साऱ्या श्रोत्यांस असा नेहमीं धाक वाटे कीं, हा इतक्यांतच आटपतो कीं काय !"[1] असो; तर ही गहनार्थता व युक्तिमत्व पुरतेपणीं साधण्यास वक्त्याची बुद्धि कुशाग्र व विशाल असून तिच्या योगानें त्यानें मोठी विद्वत्ता संपादन करून ठेवलेली असली पाहिजे.

५. वरच्या खेरीज सहृदयत्व, तार्किकता, विषय जुळण्याची शैली, अर्थविशदत्व, वगैरे जे कित्येक गुण उत्तम वक्त्याचे ठायीं अवश्य असले पाहिजेत त्याविषयीं येथें आणखी सविस्तर लिहीत नाहीं; कां कीं, वर सांगितलेल्या दोन्ही गुणांत त्यांचा बराच समावेश होतो. व त्यांचें स्वरूप उत्तम भाषणांकडे नीट लक्ष पुरविलें असतां सर्वांच्या तेव्हांच ध्यानांत

१. प्रस्तुत विषयाच्या आरंभीं जें संस्कृत पद्य घातलें आहे, त्यांतील पुष्कळ अर्थ वरच्या वर्णनाशीं मोठ्या चमत्कारिक रीतीनें जमतो !

येणारें आहे. शिवाय समग्र विषयाचें श्रोत्यांस सुखानें ग्रहण करतां येई अशी त्याची रचना कशी करावी, व त्यावर केलेलें प्रतिपादन सर्वांस सुबोध होण्यास काय करावें याविषयीं नियम सांगणें कठिण आहे. अशा पुष्कळ गोष्टी असतात कीं, त्या चांगल्या करतां येणें हें केवळ अनुकरण-साध्य मात्र असतें; त्यांविषयीं नियम ह्मटले ह्मणजे करतांहि येत नाहींत, व केले तर ते सर्वव्यापक होत नसल्यामुळें त्यांपासून तादृश उपयोगहि होत नाहीं. तर अशा प्रकारच्याच वरील दोन गोष्टी होत. यास्तव ज्या कोणास त्या शिकणें असतील त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या महावक्त्यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचावीं व त्यांवर मनन करावें एवढाच काय तो चांगलासा उपाय आहे.

६. याप्रमाणें वक्त्याच्या अंगीं स्वभावतःच जे गुण असले पाहिजेत त्यांचें निरूपण झालें. आतां सरते शेवटीं या कलेपासून उपयोग काय याविषयीं लिहून प्रस्तुत विषय आटपतों. हा उपयोग दोन तऱ्हेचा आहे. एक व्यक्तिदृष्ट्या व दुसरा लोकदृष्ट्या. व्यक्तिदृष्ट्या प्रस्तुत कलेचा उपयोग उघडच आहे कीं, ती ज्याजपाशीं वसत असते तो सर्वांस प्रिय व सन्मानार्ह होतो. अशा मनुष्याचा सहवास करण्याविषयीं लोक नेहमीं उत्सुक असतात, व आपल्या भाषणाच्या मोहनीनें तो सर्वांचीं चित्तें आपणास वश करून घेतो. शिवाय हा गुण प्रस्तुत अंकाच्या आरंभीं घातलेल्या पद्यांत सांगितल्याप्रमाणें त्यास मोठा अलंकारहि होतो. हा सहज अलंकार त्यास श्रमाशिवाय व निर्भयपणें धारण करतां येऊन यावज्जन्म त्यास शोभादायक होतो. पण इतकेंच नव्हे. एखाद्या शूर सरदारास त्याच्या कमरेस लटकलेली तरवार जशी केवळ शोभाच देते असें नाहीं, तर त्याच्या सामर्थ्याची ती निशाणी असून तिची लकाकी शत्रूंच्या काळजास थरारवीत असते, त्याचप्रमाणें वाक्शस्त्राचें तीव्रत्वहि प्रतिपक्षि-जनास अत्यंत भयावह असतें. मिलिटसानें सॉक्रेटीसावर द्वेषबुद्धीनें कारस्थान रचून न्यायसभेंत त्यावरचे सगळे बनावट व शुष्क आरोप जेव्हां शोधून दाखविले, तेव्हां सरते शेवटीं आपल्या पक्षाची दुर्बलता व आपल्या प्रति-पक्ष्याचें बुद्धिसामर्थ्य मनांत आणून न्यायाधिशांस त्यानें विनंति केली कीं,

" महाराज, सॉक्रेटीस शब्दपांडित्यानें आपणांस मोहित करील, तर आपण फार सावध असावें; व तो आपणांस फसविण्यासाठीं गोड गोड काव्याचीं भाषणें करील, तर आपण त्याचें बोलणें बहुतकरून खरें मानूं नये. " असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत गुणानें मनुष्य भूषित होऊन त्याचें सर्वांवर वजन बसण्यास तो कारण होतो आतां राष्ट्राच्यासंबंधानें पहा. यासंबंधाचीं उदाहरणें मागें ग्रीस, रोम, इंग्लंड व हिंदुस्थान या देशांतील दिलीच आहेत. त्यावरून एका मनुष्याच्या वक्तृत्वशक्तीचा प्रभाव प्रसंगविशेषीं दृष्टीस पडतो.त्याचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस चांगला आलाच असेल. तसलीं उदाहरणें आणखी बहुधा प्रत्येक देशाच्या इतिहासांतूनहि देतां येतील. असो; आतां प्रस्तुतच्या देशस्थितीला सांप्रत कलेचा कितीसा उपयोग होईल याविषयीं कांहीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतो.

यापूर्वी अलीकडे चालू झालेल्या वक्तृत्वोत्तेजनाच्या प्रकाराविषयीं जें आम्हीं लिहिलें आहे त्यावरून त्या उद्योगाविषयीं आमचें काय मत आहे, व प्रस्तुत कला सुधारणें असल्यास काय केलें पाहिजे, हें आमच्या वाचकांस कळलेंच आहे. त्याविषयीं येथें जास्त सांगण्यासारखें एवढेंच आहे कीं, युरोपांतील कोणताहि प्रकार पाहून त्यासारखें येथें करण्याचा प्रयत्न करणें हें फार असमंजस होय. एकाच्या शरीरप्रकृतीला जें मानवलें तें दुसऱ्यास मानवेलच हा जसा नेम धरवत नाहीं, त्याप्रमाणें युरोपच्या स्थितिविशेषाला लागू ज्या गोष्टी त्या इकडे लागतीलच हें कदापि होणार नाहीं. रोम, आथेन्स वगैरे ठिकाणीं लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार होता, तेव्हां आंटनी, डिमास्थेनीस वगैरे पुरुषांचे जे प्रभाव इतिहासांत दाखल केले आहेत ते तेथें घडण्यांत आले हें सहजच आहे. पण तो नमुना धरून येथें जर तशा गोष्टी बळेंच घडवून आणण्याचा थाट मांतला, तर येथें तसली सामग्री काय आहे ? एशियाखंडांतील कोणत्याहि राष्ट्रास राजसत्तेखेरीज दुसरा कोणताहि प्रकार आजपर्यंत कधींच माहीत झाला नाहीं; व लोकस्वातंत्र्याची कल्पना त्यांच्या कधीं स्वप्नींहि आली नाहीं. रोमन लोकांस ' राजा ' हा शब्दहि सहन होत नसून

सीजरासारख्यांस त्यांनीं कट करून ठार मारून टाकलें ही गोष्ट येथील लोकांस अतिशय विलक्षण वाटणारी आहे; कीं, ज्याप्रमाणें एवढ्याशा काडतुसाच्या चिरडीवरून बंगाल्यांत झालेला दंगा युरोपियन लोकांस विचित्र वाटला ! असो, तर एकंदरींत एका राष्ट्राची प्रकृति दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रकृतीशीं सर्वांशीं कधीं मिळायाची नाहीं. त्यांतून इंग्लंड व हिंदुस्थान अशा हरएक प्रकारें भिन्न असणाऱ्या देशांविषयीं तर कांहीं बोलावयालाच नको. यास्तव वक्ते तयार होऊन त्यांनीं लोकांचीं मनें आपणाकडे ओढून घ्यावीं, व हवा तो फेरफार एकंदर राष्ट्रांत सुरू करावा, वगैरे बेत जे आमच्या लोकांच्या मनांत घोळताहेत ते सगळे पुष्कळ अंशीं व्यर्थच होत. वक्तृत्वाचा एवढा प्रभाव येथें दृष्टीस पडूं लागण्यास अद्याप पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे; व तितका लोटल्यावरहि तो निश्चयानें पडेलच असेंहि सांगवत नाहीं. तर याप्रमाणें प्रस्तुत देशस्थितीला वक्तृत्वाची अतिशय आवश्यकता आहे, व तो गुण नसल्यामुळें देशाचें मोठें नुकसान होत आहे, हें मत आमच्या मतें पुष्कळ अंशीं अत्युक्तीचें व असमंजस असें होय.

तेव्हां प्रस्तुत कलेचा उपयोग हल्लीं आमच्या देशास ह्मटला ह्मणजे कविता, चित्रविद्या, इत्यादि इतर कलांप्रमाणेंच होय. ह्मणजे ती आपल्या देशांत वाढली असतां लोकरंजनाचें एक उत्तम साधन होऊन देशास भूषण होणार आहे. तसेंच हल्लीं जे लोककल्याणाचे कित्येक उद्योग चोहोंकडे सुरू झाले आहेत त्यांची वृद्धि करण्यासहि तिचा बराच उपयोग होईल खरा; पण तसें होण्यास हल्लींपेक्षां तिचें स्वरूप फार निराळ्या प्रकारानें प्रगट झालें पाहिजे. हल्लीं ज्याप्रमाणें एक वाक्शक्ति व एके रीतीचा धीटपणा एवढीच सामग्री वक्तृत्वास पुरते, तसा प्रकार कामाचा नाहीं, कोणत्याहि विषयाविषयीं जो लोकांस आपल्या मताला मिळवूं पहाणार त्यानें अगोदर तो विषय चांगला समजून घेऊन नंतर मनोवेधक रीतीनें त्याचें प्रतिपादन केलें पाहिजे. असें करतां येण्यास त्यानें कोणती साधनें आपणास अनुकूल करून घेतली पाहिजेत तीं मागें सांगण्यांत आलींच आहेत. असें जर न केलें, तर हल्लीं जसें वक्तृत्व

बहुधा निष्फळ होतें; किंवा त्यापासून कांहीं निष्पन्न झालेंच तर भलती मतें लोकांच्या मनांत अर्धीमुर्धी शिरून जातात; तसा मात्र प्रकार होईल. असो; तर प्रकृत कल्पेपासून विद्यमान स्थितींत आपल्या देशास जो उपयोग होणार तो वरच्या इतका मात्र होईल असें आम्हांस वाटतें.
